

घटक १ : समाजशास्त्राच्या उदयाची पार्श्वभूमी

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
 - १.२.१ समाजशास्त्राच्या उदयामागील परिस्थिती
 - १.२.२ फ्रेंच राज्यक्रांती
 - १.२.३ औद्योगिक क्रांती
 - १.२.४ समाजशास्त्राच्या उदयात बौद्धिक पार्श्वभूमीचे योगदान
 - १.२.५ रेने देकार्त याचा द्वैतवाद
 - १.२.६ प्रबोधन युगातील प्रमुख संकल्पना
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

अध्ययनाचा हा घटक समाजशास्त्राच्या उगमाशी संबंधित आहे. हा घटक लक्षात घेतल्यानंतर किंवा ह्या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर आपल्याला -

- ★ समाजशास्त्राच्या उगमाची पार्श्वभूमी सांगता येईल.
- ★ समाजशास्त्राच्या उदयाला कारणीभूत ठरलेली सामाजिक परिस्थिती, विशेषतः युरोपमधील सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन करता येईल.
- ★ समाजशास्त्राच्या उदयाला कारणीभूत ठरलेल्या फ्रेंच राज्यक्रांती आणि औद्योगिक क्रांतीची वैशिष्ट्ये सांगता येतील.
- ★ समाजशास्त्राचा उगम ज्या बौद्धिक पार्श्वभूमीशी निगडित होता तिचा आढावा घेणे. मुख्यतः देकार्त याचा द्वैतवाद व प्रबोधन युगातील प्रमुख संकल्पना स्पष्ट करता येतील.

१.१ प्रास्ताविक

अध्ययनाच्या ह्या घटकात समाजशास्त्राचा उदय कसा झाला, त्या सामाजिक आणि बौद्धिक पार्श्वभूमी कोणत्या स्वरूपाची होती, त्यातील परस्परसंबंधांचे स्वरूप कसे होते याचा आढावा आपण घेणार आहोत. समाजशास्त्राचा उगम युरोप-फ्रान्समध्ये झाला. त्यामुळे अर्थातच अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकातील युरोपमधील सामाजिक, बौद्धिक परिस्थितीचे आकलन करून घेणे क्रमप्राप्त आहे. तसेच चौदाव्या शतकापासून ते समाजशास्त्राचा उदय होईपर्यंत सामाजिक विचारांचा जो विकास झाला, युरोपमध्ये सामाजिक विचारांचा जो प्रभाव समाजशास्त्राच्या उदयास कारणीभूत झाला त्याचा मागोवा घेणे हेही आवश्यक आहे. समाजशास्त्राच्या उदयाची ही पार्श्वभूमी लक्षात घेणे हे आपले प्रमुख उद्दिष्ट वनते.

समाजशास्त्राचे जनक, संस्थापक कोण होते, त्यांनी कोणते समाजशास्त्रीय विचार अथवा सिद्धान्त मांडले, विकसित केले हे आपण पुढील घटकात पाहणारच आहोत. पण त्यासाठी युरोपमध्ये जी सामाजिक-बौद्धिक परिस्थिती अस्तित्वात होती, त्या परिस्थितीच्या परस्पर संबंधांचा जो प्रभाव समाजशास्त्राच्या उदयावर व विकासावर पडला ते माहिती करून घेणे आवश्यक आहे.

समाजशास्त्राच्या उदयाला सामाजिक, बौद्धिक वातावरण जसे कारणीभूत ठरले तसेच अठराव्या शतकातील औद्योगिक क्रांती आणि पाठोपाठ झालेली फ्रेंच राज्यक्रांती या घटनाही महत्त्वाच्या ठरल्या. समाजात, मुख्यतः युरोपमध्ये त्यामुळे फार मोठे सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन घडून आले. समाजाच्या पुनर्निर्मितीचा, नव बांधणीचा प्रश्न निर्माण झाला. विस्कळीत होऊ घातलेल्या समाजाला व्यवस्थित रूप देणे आवश्यक होते. हे काम अर्थातच समाजाचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून विचार करणाऱ्या एका नवीन सामाजिक विज्ञानाने म्हणजेच समाजशास्त्राने केले. यातूनच समाजशास्त्राचा उदय झाला. याकामी अनेक मान्यवर समाजशास्त्रज्ञांनी आपले योगदान दिलेले आपल्याला पाहावयास मिळते.

समाजशास्त्राच्या उदयाला कारणीभूत असलेली ही वर

उल्लेख केलेली परिस्थिती जशी कारणीभूत ठरली तसेच युरोपमध्ये चौदाव्या शतकापासून अठराव्या शतकापर्यंत जी व्यापारी क्रांती झाली, जी वैज्ञानिक क्रांती झाली त्याचाही परिणाम समाजशास्त्राच्या उदयाला कारणीभूत झाला. असे अनेकविध स्वरूपाचे योगदान समाजशास्त्राची निर्मिती आणि विकास यांना कारणीभूत ठरले. समाजाचा वैज्ञानिक दृष्टीने अभ्यास करणारे शास्त्र आवश्यक वाटल्याने समाजशास्त्राची निर्मिती झाली.

१.२ विषय-विवेचन

एक स्वतंत्र सामाजिक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्र एकोणिसाव्या शतकात निर्माण झाले. तेव्हापासून वैज्ञानिक भूमिकेतून समाजातील घटनांचा अभ्यास केला जाऊ लागला. याचा अर्थ असा होत नाही की, समाजाचा विचार त्यापूर्वी केलाच जात नव्हता. मानवी समाजाचा विचार करण्याची परंपरा पूर्वापार चालत आलेली असून त्यासंबंधी अनेक भिन्न भिन्न विचार अनेकांनी मांडलेले आपल्याला दिसून येतात. सामाजिक विचारांनी समाज आणि समाजातील समस्या समजावून घेण्याचा आणि त्या समाजापुढे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात अगदी प्राचीन काळी सामाजिक विचार हे धर्म किंवा तत्त्वज्ञान या भूमिकेतून मांडले जात असत. सामाजिक घटनांचे विश्लेषण करण्यासाठी धर्मशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान यांच्या माध्यमातूनच प्रामुख्याने समाजविचार प्रदर्शित केले जात असत. मानवी समाजातील समस्या सोडविण्यासाठी किंवा त्यांचे स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठीच सामाजिक विचारांचा जन्म झाला. आपल्या भोवतालचा निसर्ग, भौतिक गोष्टी यांचे ज्ञान जसे मानवाने करून घेण्यास सुरुवात केली तशीच आपल्या भोवतालच्या समाजाचीही माहिती करून घेण्यास सुरुवात केली. यातूनच सामाजिक विचारांना चालना मिळाली. अर्थात् या सामाजिक विचारांचे स्वरूप काळानुरूप बदलत गेल्याचेही दिसते. साधारणतः १३ व्या शतकापर्यंत सामाजिक विचार बहुतांशी तत्त्वज्ञानाशी निगडित होते. १३ व्या शतकानंतर सामाजिक घटनांचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी तर्कज्ञानाची जोड देण्यात आली. यानंतर १५ व्या शतकामध्ये तत्त्वज्ञान आणि समाजविषयक विचार यांत अंतर पडू लागले आणि सामाजिक घटनांचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी कार्यकारण संबंधांची जोड देण्यात येऊ लागली. याप्रमाणे हळूहळू एक स्वतंत्र सामाजिक विकास होण्यास मदत झाली. साहजिकच समाजशास्त्राची निर्मिती लक्षात घेताना तिच्या मुळाशी जाऊन शोध घेणे आणि विचारपरंपरा समजावून घेणे आवश्यक ठरते.

१.२.१ समाजशास्त्राच्या उदयामागील परिस्थिती

(१) सामाजिक विचारांची पार्श्वभूमी

समाजशास्त्राची निर्मिती आणि एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणून त्याचा विचार करित असताना सर्वप्रथम सामाजिक विचारांच्या विकासाची एक प्रदीर्घ व स्वतंत्र अशी विचारपरंपरा विचारात घेणे आवश्यक आहे. अर्थात जे सामाजिक विचार भारतात आणि भारताबाहेर मांडले गेले त्यांचे स्वरूप त्या त्या समाजाप्रमाणे भिन्न असलेले दिसते. त्यामुळे समाजशास्त्राची निर्मिती लक्षात घेताना तिच्या मुळाशी जाऊन शोध घेणे आणि विचारपरंपरा समजावून घेणे आवश्यक ठरते. समाजशास्त्राची निर्मिती जरी युरोपमध्ये एकोणिसाव्या शतकात झाली असली तरी त्याची पाळेमुळे केवळ युरोपीय सामाजिक विचारातच सापडतात असे नाही; तर त्यासाठी भारतातील सामाजिक विचारांचा मागोवा घेणेही आवश्यक ठरते. कारण भारतीय सामाजिक विचार हे व्यापक व विशाल अशा पायावर उभे असलेले दिसतात. त्याच प्रमाणे प्राचीन काळातील सामाजिक विचार जे जागतिक स्तरावर मांडण्यात आले त्याची पार्श्वभूमीही समाजशास्त्राच्या उदयास तितकीच कारणीभूत असलेली दिसते. मध्ययुगीन कालखंड आणि सतराव्या व अठराव्या शतकातील बौद्धिक, राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रांतील विविध घडामोडींमध्येही समाजशास्त्राच्या उदयाची बीजे रोवलेली पाहावयास मिळतात. पण प्रामुख्याने तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीतूनच समाजशास्त्राची निर्मिती झाली असे नमूद करावे लागते. यासाठी सामाजिक विचारांचे यातील योगदान जे महत्त्वाचे मानले जाते त्याचा अग्रक्रमाने परामर्श घेणे आवश्यक आहे.

(अ) भारतातील सामाजिक विचार

प्राचीन संस्कृतीचा महान ठेवा आणि वारसा भारताला लाभलेला आहे. अनेक भारतीय सामाजिक विचार आपल्याला भारतातील प्राचीन वाङ्मयातून आढळतात. वेद, उपनिषदे, शास्त्रे, पुराणे, सूत्रे, रामायण, महाभारत, स्मृती ग्रंथ, इत्यादीमधून जगाला सामाजिक जीवनविषयीचे तत्त्वज्ञान मिळाले. कुलदेवतेपासून ते विश्वदेवापर्यंतचा विचार भारतीय सामाजिक विचारात सापडतो. विशेषतः धार्मिक आचारविचारातून भारतात सामाजिक विचारांची निर्मिती झालेली दिसते. हे प्राचीन भारतीय सामाजिक विचार मुख्यत्वे करून कर्मतत्त्व, चातुर्वर्ण्य, आश्रमपद्धती, पुरुषार्थ, सामाजिक संस्था, हिंदूंचा जीवनविषयक दृष्टिकोन, इत्यादी गोष्टींशी निगडित आहेत. भगवद्गीता, स्मृतिग्रंथ, कौटिल्याचे अर्थ आणि राजकारणविषयक विचार यातून भारतातील सामाजिक परिस्थितीची वास्तवता निदर्शनास येते. 'मनु' हा तर भारतीय

समाजशास्त्राचा जनक मानला जातो. समाजाचा सर्वस्पर्शी विचार महाभारतात केलेला दिसतो. सर्व सृष्टीचा विचार हा महाभारताचा आशय आहे. शुक्राचार्यांचे 'नीतीसार' तत्कालीन सामाजिक-नैतिक मूल्यांचे दर्शन घडविणारे आहे. साहजिकच यामुळे भारतातील सामाजिक विचारांना एक व्यापक पाया, विस्तारिक बैठक प्राप्त झालेली दिसते. त्यामुळे समाजशास्त्राच्या उदयामागील परिस्थितीचा विचार करताना भारतीय सामाजिक विकारांचे योगदान दुर्लक्षित करता येत नाही.

(आ) युरोपमधील सामाजिक विचार

जे सामाजिक विचार युरोपमध्ये रुजले गेले ते मुख्यतः ग्रीकमध्ये. सॉक्रेटिस हा जगातील पहिला सामाजिक विचारवंत म्हणून ख्रिस्तपूर्व ४६९-३९९ या काळात होऊन गेला. येथून पुढे सामाजिक विचारांच्या विकासाची एक मालिकाच आपल्याला दिसून येते. सामाजिक विज्ञानाला सॉक्रेटिसने फार मोठे योगदान दिले आहे. ते म्हणजे निसर्ग-नियमांच्या तत्वाप्रमाणेच त्याने मानवी समाजाच्या नियमांचीही निर्मिती केली. व्यवहारायतेच्या आधारावर अथवा योग्यायोग्यतेच्या कसोटीवर मानवी व्यवहारांचे विवेचन केले जावे असे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन सॉक्रेटिस याने केले. मानवी व्यवहार व क्रियेच्या अध्ययनाला वैज्ञानिकेताचा आधार देण्याचे सर्वप्रथम कार्य सॉक्रेटिस यानेच केले.

'प्लेटो' या ग्रीक तत्त्ववेत्त्याने व सॉक्रेटिसच्या शिष्याने (ख्रिस्त पूर्व ४२७-३४७) सामाजिक घटनांवर प्रकाश टाकला. त्याने आपले विचार 'दि रिपब्लिक', 'दि स्टेट्समन', 'दि लॉज' या ग्रंथांद्वारे प्रदर्शित केले. त्याचे विचार आदर्शवादी होते. व्यक्ती ही आदर्शवादी बनणे आवश्यक असेल तर समाज आदर्शवादी असणे आवश्यक आहे. व्यक्तीचे सामाजिक वर्तन, सामाजिक स्तररचना, नागरिकत्वाची समान संधी हे विचार त्याने व्यक्त केले. स्त्री-पुरुष यात भेद नसावा, समाजशीलता हा महत्त्वाचा गुण आहे. समाजाच्या अस्तित्वासाठी स्त्री-पुरुष सहकार्य, व्यक्ती-व्यक्तीतील सुसंवाद आवश्यक आहे असे प्लेटोचे मत होते. मन व बुद्धीचा विकास करणारे शिक्षण आवश्यक आहे, असे सांगून त्याने राज्यसंस्थेसंबंधी विचार व्यक्त केले आहेत. न्यायाधिष्ठित राज्याची कल्पना मांडून 'तत्त्वज्ञ राजा' ही कल्पनाही त्यानेच मांडली.

'ऑरिस्टॉटल' (ख्रिस्तपूर्व ३८४-३२२) हा प्लेटोचा शिष्य. 'एथिक्स' आणि 'पॉलिटिक्स' याद्वारे त्याने जे विचार व्यक्त केले ते मुख्यत्वेकरून समाजशास्त्रीय स्वरूपाचे होते. ते तत्त्वज्ञानावर फारसे आधारित नव्हते. प्लेटोचे विचार हे कल्पनाशक्तीला आवाहन करणारे, चालना देणारे होते, तर ऑरिस्टॉटलचे विचार हे वास्तवाला स्पर्श करणारे असे होते. 'मॅन इज ए सोशल अॅनिमल' (मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे.) हा मूलभूत विचार ऑरिस्टॉटलनेच मांडला. स्वभावतःच मनुष्य हा समाजशील असतो अशी त्याची धारणा होती. ऑरिस्टॉटल याला उत्क्रांतीवादी विचारांचा जनक मानले जाते.

कुटुंब समूहापासून राज्याची उत्क्रांती कशी होत गेली हे त्याने स्पष्ट केले. तसेच राज्याचे वर्गीकरण उमरावशाही, राजेशाही आणि लोकशाही या तीन प्रकारांद्वारे केले. समाजात न्याय प्रस्थापित होण्यावर त्याचा भर होता.

'मार्क्स ट्युलियस सिसेरो' (ख्रिस्तपूर्व १०६-४३) हा रोमन तत्त्ववेत्ता होता. 'दि ऑफिसिस' हा न्यायविषयक ग्रंथ त्याने लिहिला. तत्त्वज्ञान, राजनीती, कायदा या संबंधीच्या ज्ञानाचा प्रसार त्याने युरोपमध्ये केला.

'ल्युक्रेटियस' (ख्रिस्तपूर्व ९६-५५) आणि 'सेनेका' (ख्रिस्तपूर्व ३ इ.स. ६५) हे रोमन तत्त्ववेत्ते होते. त्यांनी व्यक्ती व समाज, गुन्हा आणि शिक्षा पद्धती, समाजजीवन याविषयी आपले विचार व्यक्त केले होते.

'सेंट ऑगस्टिन' (इ.स. ३५४-४३०) ह्याने 'डी सिव्हिलिट डी' या ग्रंथातून समाजविषयक विचार व्यक्त केले. 'सिटी अॅन्ड गॉड' यातील विभेद स्पष्ट करून भूतलावरील साम्राज्याचा विचार त्याने मांडला.

अभिजात विचारांचा हा वारसा येथून पुढे आणखीनच विकसित झालेला दिसतो. समाजशास्त्रीय विचारांच्या निर्मितीला पोषक असे विचार या अवस्थेतूनही पूरक ठरलेले दिसतात. यामध्ये पुढील विचारवंतांचा परामर्श आपल्याला घेता येतो.

(इ) मध्ययुगीन कालखंडातील विचार

'सेंट थॉमस अॅकिनास' (इ.स. १२२७-१२७४) याने 'सम थिऑलॉजिका अँड डी रेजिमाइन प्रिसिपम' या ग्रंथातून समाजविषयक विचार व्यक्त केले. चर्च आणि स्टेट यांच्यातील कार्यात्मक भिन्नतेवर त्याने विचार व्यक्त केले.

इटालियन कवी 'डान्ट' (इ.स. १२६५-१३२१) याने 'मोनार्किया' या ग्रंथातून तर 'मार्सिलिअस पाडुआ' (इ.स. १२७८-१३४३) याने आपले विचार इतरत्र व्यक्त केले. मध्ययुगीन काळाच्या मानाने पाडुआ हा आधुनिक विचारवंत होता.

'थॉमस मूर' (१४७७-१५३५) याने 'दि अटोपिया' या ग्रंथातून, 'सर फ्रान्सिस बेकन' (१५६१-१६२८) याने 'दि न्यू अर्थेंडिस' या ग्रंथातून, तर 'कॅपलान' (१५६८-१६३९) याने 'दि सिटी ऑफ दि सन' या ग्रंथातून आपले समाजविषयक विचार प्रकट केले.

मध्ययुगीन कालखंडातील या विचारवंतांनी समाजातील परिवर्तनशील शक्तींचा अभ्यास विशेषकरून केला. घटनांचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी कार्यकारण संबंधांचा समावेश त्यांनी केला.

(ई) अभिजात कालखंड ते प्रबोधन कालखंड

प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील विचारवंतांनी समाजविषयीची आपली मते सांगितली हे खरे असले, तरी त्यांनी वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन ठेवून समाजाचा वैज्ञानिक पद्धतीने

अभ्यास केला नाही. चौदाव्या आणि पंधराव्या शतकात वैज्ञानिक पद्धतीचा विकास होण्यास सुरुवात झाली, तसेच तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान एकमेकांपासून अलग होण्यास सुरुवात झाली. तसेच साधारणतः चौदाव्या शतकापासून युरोपमध्ये प्रबोधनकाळाची सुरुवात झाली. समाजाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात या काळात बराच फरक पडलेला दिसतो. हे 'दि प्रिन्स' या 'निकोलो मायकेवेली' (१४६९-१५२७) याच्या राजनीतिविषयक ग्रंथातून स्पष्ट होते. प्राचीन, मध्ययुगीन काळातील विचारांचे आणि धर्मबंधनांचे खंडन करण्यास हा ग्रंथ उपयुक्त ठरला. तसेच राजाने नेहमी बलशाही बनले पाहिजे, प्रजेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तो तत्पर राहिला पाहिजे यावर मायकेवेलीने अधिक लक्ष केंद्रित केले.

जेसे तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान यांत फरक होऊ लागला तसे सामाजिक विचारांना अधिकच प्रगत स्वरूप प्राप्त होऊ लागले. सतराव्या आणि अठराव्या शतकातील जेम्स हर्टिंग्टन, थॉमस हॉब्स, जॉन लॉक, जीन रुसो, मॉंटेस्क्यू, व्हॉल्टेअर, हरडर, फरग्यूसन, मिलर, कान्ट, एडमंड बर्क, थॉमस पेन, जेरेमी बेनथॅम यांनी हे सामाजिक विचार अधिक विकसित, विज्ञानवादी आणि वस्तुनिष्ठ बनविण्यास मोलाचा हातभार लावला. तरीही या सर्वांचे विचार हे मूलतः वास्तववादी नव्हते, तर आदर्शवादीच होते. तसेच निरीक्षणावर आणि अनुभवाश्रिततेवर त्यांची उभारणी झालेली नव्हती. त्यामुळे या सर्वांचे विचार हे सामाजिक विचार म्हणूनच गणले जातात आणि ही परिस्थिती सुमारे एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत तशीच चालू होती.

या प्रबोधन कालखंडात सामाजिक करारवादी विचारांना चालना मिळू लागली. चर्च व राज्यसंस्था यांच्या संघर्षांना समजून घेऊन राज्यकर्त्यांच्या हक्कांना विरोध करणारे हे विचारवंत होते त्यात हॉब्स, लॉक, रुसो यांचा समावेश होतो. 'थॉमस हॉब्स' (१५८८-१६७९) याने 'लेवियासन' हा ग्रंथ लिहून त्यात राज्यसंस्थेची निर्मिती का व कोणत्या गोष्टीमुळे झाली हे सांगून जनतेला संरक्षणाची हमी मिळवण्यासाठी राज्यसंस्था महत्त्वाची आहे असे सांगितले. 'जॉन लॉक' (१६३२-१७०४) याने असे सांगितले की, पूर्वी मनुष्य संघटित जीवन जगत नव्हता त्यामुळे त्याच्यात कायमचा संघर्ष होता. तो टाळण्यासाठी व जीवनाचे फायदे मिळविण्यासाठी मानवाने संघटित जीवन जगण्याचा करार केला व त्यातून राज्यसंस्थेचा उदय झाला हे स्पष्ट केले. अर्थात राज्याच्या अधिकाराला मर्यादा आहेत असे सांगून त्याने जनतेला लोकशाही हक्क बहाल करण्यास मदत केली. 'जीन जॅकस रुसो' (१७१२-१७७८) हादेखील सामाजिक करार सिद्धान्ताचा पुरस्कर्ता होता. प्रजेच्या संरक्षणासाठी असलेली राज्यसंस्था जर जुलूम, जबरदस्ती करीत असेल तर तिच्याविरुद्ध बंड करून ती उलथून टाकावी असा विचार त्याने मांडला. त्यातूनच पुढे फ्रेंच राज्यक्रांती झाली.

'बॅरन चार्लस लुई द मॉंटेस्क्यू' (१६८९-१७५५) याने

'दि स्पिरिट ऑफ लॉ' हा ग्रंथ लिहून वेगवेगळ्या समाजातील कायद्यांची तुलना केली आहे. या फ्रेंच विचारवंताने नैसर्गिक आणि सामाजिक घटनातील नियमबद्धता समान असते असे सांगितले. मानवी समाजातील चालीरीतींवर भौगोलिक घटकांचाही परिणाम होत असतो असे त्याने सांगितले. राज्यसंस्था ही लोकसंख्येवर अवलंबून राहिल असे सांगून तो म्हणतो की, लोकसंख्या वाढत जाईल तशी राज्यसंस्थेच्या स्वरूपातही बदल होईल. तुलनात्मक आणि विज्ञाननिष्ठ अभ्यासावर त्याचा विश्वास होता. यातूनच समाजशास्त्राच्या निर्मितीला हातभार लागला.

सामाजिक विचारांचे आदर्शवादी व भविष्यनिष्ठ स्वरूप, त्यावरील पूर्वग्रहांची असलेली छाप, त्यातील काल्पनिकता, वास्तवपणाचा असणारा अभाव यांमुळे सामाजिक विचार हे विज्ञानाच्या कसोटीला उतरणारे नव्हते. सामाजिक विचारांच्या या मर्यादा दूर करून एक नवीन सामाजिक विज्ञान म्हणजेच समाजशास्त्र निर्माण करण्याचे कार्य प्रबोधन युगाने केले. समाजाचा वैज्ञानिक दृष्टीने अभ्यास करणारे, वास्तवदर्शी, वर्तमानाशी निगडित असे समाजशास्त्र उदयाला आले ते बौद्धिक क्षेत्रातील विकास, तसेच सामाजिक-आर्थिक-राजकीय क्षेत्रातील घडामोडींमुळे. सामाजिक घटनांच्या अध्ययनाने एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणून समाजशास्त्र उदयाला आले. ते प्रबोधन युगातील अनेकविध घडामोडींमुळे. म्हणून बौद्धिक पुनरुज्जीवन व प्रबोधन कालखंडातील अमृतमंथनातून समाजशास्त्राचा उदय झाला किंबहुना त्या कालखंडाचे ते अपत्यच आहे असे म्हटले तर फारसे वावगे होणार नाही. सामाजिक विचारांच्या या पार्श्वभूमीवरच समाजशास्त्राची १८३९ साली निर्मिती झाली.

(२) समाजशास्त्राच्या उदयातील सामाजिक घटकांचे योगदान

एक स्वतंत्र सामाजिक शास्त्र म्हणून १९ व्या शतकात युरोपमध्ये समाजशास्त्राची निर्मिती झाली. त्याकाळी युरोपमध्ये अभूतपूर्व असे बदल घडून येऊ लागले होते. प्रामुख्याने फ्रेंच राज्यक्रांती आणि औद्योगिक क्रांती यांमुळे या परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू झाली होती. साहजिकच समाजशास्त्र हे नवीन औद्योगिक समाजाचे एक विज्ञान म्हणून विचारात घेतले जाऊ लागले.

अर्थात् फ्रेंच राज्यक्रांती आणि औद्योगिक क्रांतीची सविस्तर माहिती घेण्याअगोदर युरोपमध्ये चौदाव्या आणि अठराव्या शतकात अनुक्रमे जी व्यापारी क्रांती आणि वैज्ञानिक क्रांती झाली त्याविषयीची माहिती करून घेणे आवश्यक आहे. युरोपमधील घडून आलेली ही क्रांती म्हणजेच 'पुनरुज्जीवनाचा कालखंड' (रेनेसन्स) या नावाने ओळखला जाणारा कालखंड आहे. याच कालखंडात कला, वाङ्मय, संगीत, शिल्पकला, विज्ञान असे अनेक गोष्टींचे पुनरुज्जीवन घडून आले. या सर्व गोष्टींचा समाजशास्त्राच्या उदयास निश्चितच हातभार लागल्याने त्यांची माहिती करून घेणे क्रमप्राप्त आहे.

□ व्यापारी क्रांती

साधारणपणे १४५० ते १८०० या कालखंडातील घटनांच्या मालिकेला उद्देशून 'व्यापारी क्रांती' हा शब्द वापरला जातो. मध्यकालीन युरोपातील मोठ्या प्रमाणावरील स्थिर आणि उदरनिर्वाहावरच केंद्रित असणाऱ्या अर्थव्यवस्थेचे अधिक गतिशील आणि जागतिक व्यवस्थेशी संबंध जोडणाऱ्या व्यापक अशा अर्थव्यवस्थेत परिवर्तन होत असलेल्या घटनांची ही एक नांदीच होती. पंधराव्या शतकानंतर व्यापार आणि उद्योगांचा होणारा विस्तार यांच्याशी ही व्यापारी क्रांती निगडित होती. ही क्रांती म्हणजे मोठ्या प्रमाणावरील आणि संघटित स्वरूपाच्या बदलांचे प्रतीक होते. पोर्तुगाल, स्पेन, हॉलंड, इंग्लंड यांसारख्या युरोपीय देशांनी त्यांची अर्थव्यवस्था आणि राजसत्ता बळकट करण्यासाठी जे पाऊल उचलले होते त्यातून हे व्यापाराचे विस्तारीकरण होण्यास मदत झाली.

(३) व्यापारविषयक क्रांतीचे काही महत्त्वाचे घटक

(अ) विदेश शोध आणि विजय

युरोपातील उद्योगांचा विस्तार भारत आणि चीन यांसारख्या पौरात्य देशांकडे जलमार्ग आणि भूपृष्ठमार्ग होण्यास सुरुवात झाली. उत्तर इटालियन शहरांपैकी व्हेनिस आणि जिनेवा ही मोठ्या उद्योगांची केंद्रे बनली. मसाल्याचे पदार्थ आणि रेशीम यांबाबत इटलीची मक्तेदारी असल्याने आणि पूर्वेकडून त्याची आयात होत असल्याने त्या मालाच्या किमती अत्यंत महाग होत्या. साहजिकच स्पेन आणि पोर्तुगाल यांनी इटलीच्या नियंत्रणातून मुक्त होण्यासाठी पौरात्य देशांचा मार्ग शोधायला सुरुवात केली.

यातूनच भूपृष्ठावरील जलमार्ग म्हणजे समुद्रमार्गाचा शोध घेण्यास सुरुवात झाली. नाविक मार्गाचे पोर्तुगीज हे उद्गातेच मानले जातात. १४९८ साली समुद्रमार्गे सफर करून भारतभूमीवर आलेल्या 'वास्को दी गामा' चे पदार्पण हे ऐतिहासिक मानले जाते.

तसेच ख्रिस्तोफर कोलंबस या स्पॅनिश वीराने समुद्रमार्गे सफर करता करता अपघातानेच जिथे पाऊल ठेवले तिथे त्याला अमेरिकेचा शोध लागला. अमेरिकेचा हा शोध अर्थातच स्पेनला बराच फायदेशीर ठरला, कारण यातूनच अमेरिकेत स्पेनचे साम्राज्य पसरण्यास मदत झाली.

स्पेन आणि पोर्तुगाल यांचा किता लगेचच ब्रिटन, फ्रान्स व हॉलंड यांनी गिरविला. भारत, आफ्रिका, मलाक्का, मसाल्याची बेटे, वेस्ट इंडिज आणि दक्षिण अमेरिकेचा भाग हा स्पेन, पोर्तुगाल, इंग्लंड, फ्रान्स आणि हॉलंड या देशांच्या आर्थिक नियंत्रणाखाली आला. जागतिक पातळीवर व्यापाराचे विस्तारीकरण झाले आणि इटलीचे वर्चस्व व मक्तेदारी संपुष्टात आली. युरोपियन बाजारपेठा नवनवीन वस्तूंनी समृद्ध झाल्या. पण त्याच बरोबर आफ्रिकेतून मानवी गुलामगिरीची आयातही

सुरू झाली. अमेरिकेच्या शोधांमुळे उद्योगांचे क्षेत्र विस्तारले. जीवनावश्यक वस्तूंच्या बरोबरच सोने-चांदीच्या व्यापाराचीही त्यात भर पडली.

व्यापारी क्रांतीची जशी प्रगती होऊ लागली तशी पोर्तुगाल आणि स्पेनची पीछेहाट होऊ लागली आणि इंग्लंड, हॉलंड, फ्रान्स यांचे युरोप व जगाच्या बाजारपेठेतील वर्चस्व वाढू लागले.

(आ) वित्तसंस्थांचा विस्तार

व्यापारी क्रांतीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे बँकिंग क्षेत्रात झालेली वाढ. तसेच पत सवलतीत वाढ करण्यात आली. यामुळे व्यापाऱ्यांना संपूर्ण युरोपभर उद्योग व्यवसायासाठी हातपाय पसरण्यास मदत झाली. १८ व्या शतकात 'चेक' म्हणजेच 'धनादेश' निर्माण करण्यात येऊन आर्थिक व्यवहारात सुलभता आणण्यात आली. सोने आणि चांदीच्या नाण्यांपेवजी चलनी कागदी नोटा वापरण्यात येऊ लागल्या.

(इ) कंपनीक्षेत्रातील वाढ

उद्योग आणि व्यापाराच्या वाढीबरोबर नवीन संघटित स्वरूपाची उद्योग व्यवस्था निर्माण करणे गरजेचे होते. त्यामुळे सोळाव्या शतकात नियंत्रित स्वरूपातील व्यापारी कंपन्या निर्माण करण्यात आल्या. व्यापारी संघटनांनी स्वतःच्या फायद्यासाठी अशा कंपन्या निर्माण केल्या. सतराव्या शतकात जॉईंट स्टॉक कंपन्यांची निर्मिती करण्यात आली. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणातील गुंतवणूकदारांना संधी मिळाली व भाग भांडवलाची वाढ होऊ शकली. तसेच विशिष्ट उद्योगातील मक्तेदारीशी निगडित असणाऱ्या 'चार्टर्ड कंपन्या' निर्माण झाल्या. उदाहरणार्थ, ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि डच ईस्ट इंडिया कंपनी.

(ई) नवीन वर्गाचा उदय

व्यापारी क्रांतीचे एक प्रमुख लक्षण म्हणजे अर्थव्यवस्थेतून निर्माण झालेला मध्यम वर्ग. सतराव्या शतकाच्या अखेरीस बहुतेक पश्चिम युरोपीय देशांमध्ये अधिक प्रभावी असा मध्यम वर्ग उदयास आला. त्याने अर्थव्यवस्थेवर आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले. यामध्ये व्यापारी, बँकर्स, जहाज मालक, गुंतवणूकदार यांचा समावेश हारेता. सुरुवातीस आर्थिक गोष्टींवर नियंत्रण करणारा हा मध्यमवर्ग कालांतराने एकोणिसाव्या शतकात राजकीयदृष्ट्याही प्रभावी ठरला.

(उ) जगाचे युरोपीकरण

युरोपियन रीतीरिवाज आणि संस्कृतीचे इतर समाजात झालेले रोपण म्हणजेच युरोपीकरण. उद्योजक, धर्मप्रसारक आणि इतरांच्या क्रियेतून अमेरिकेचे युरोपीकरण होण्यास मदत झाली. नंतरच्या काळात वसाहतवादी धोरणामुळे युरोपीकरणाची ही प्रक्रिया आशिया आणि आफ्रिकेतही रुजली गेली.

हा कालखंड राजसत्ता बळकट करण्यास, चर्चची सत्ता करण्यास आणि मध्यम वर्गाचा उदय होण्यास कारणीभूत ठरला. तसेच युरोपीकरणाची प्रक्रिया आणि वसाहतवादाचा विस्तार करण्यास कारणीभूत ठरला. आर्थिक विस्ताराचे नवी क्षेत्रे युरोपने उघडली. सर्व जगच युरोपच्या आधिपत्याखाली येण्यास मदत झाली. या परिस्थितीचा समाजशास्त्राच्या उदयास हातभार लागला नसता तरच नवल !

□ वैज्ञानिक क्रांती

पुनरुज्जीवनाच्या कालखंडात युरोपमध्ये 'वैज्ञानिक क्रांती' घडून आली. या वैज्ञानिक क्रांतीचा परिणाम बराच दूरगामी स्वरूपाचा होता, चिकित्सात्मकही होता. केवळ भौतिक जीवनात या क्रांतीने बदल घडवून आणला नाही, तर माणसाच्या निसर्ग आणि समाज याविषयीच्या विचारातही परिवर्तन घडवून आणले. विज्ञान, समाज, राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था आणि संस्कृती या सर्वच क्षेत्रांत आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्याचे कार्य वैज्ञानिक क्रांतीने केले. त्यामुळे सामाजिक संदर्भ वगळून वैज्ञानिकतेचा अथवा विज्ञानाचा विचारच करता येत नाही.

विज्ञान आणि समाज या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. समाजाशिवाय विज्ञानाची निर्मिती अशक्यच आहे. मानवी गरजांना अनुसरूनच विज्ञानाचा विकास होत असतो. उदाहरणार्थ, विविध प्रकारच्या रोगांना प्रतिबंध करण्यासाठी आणि मानवी जीवन सुखावह करण्यासाठीच निरनिराळ्या प्रकारची लस शोधून काढण्यात आली. या अर्थाने विज्ञानाचे हे सामाजिक कार्यच असल्याचे दिसते.

ज्याप्रमाणे समाजाच्या भौतिक अथवा शारीरिक गोष्टींवर विज्ञानाचा प्रभाव जाणवत असतो त्याचप्रमाणे मानवी विचार अथवा कल्पना याच्याशी विज्ञानाचा जवळचा संबंध असलेला दिसतो. विज्ञानाच्या विकासाला समाजातील बौद्धिक वातावरणच दिशा देत असते, कारणीभूत होत असते. तसेच, समाजातील दृष्टिकोन, श्रद्धा यांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचे कार्य वैज्ञानिक विकासातून होत असते. युरोपमध्ये समाजशास्त्राचा झालेला उदय हा प्रामुख्याने विज्ञानाच्या क्षेत्रातील क्रांतिकारी परिवर्तनाशीच संबंधित असलेला दिसतो.

वैज्ञानिक क्षेत्रातील क्रांतीमुळे प्रबोधन युगाला अधिकच चालना मिळाली. जुने पुराणे विचार, बुरसटलेली विचारसरणी, स्थितीशील भूतकाळ यांना लगाम घालण्याचे कार्य वैज्ञानिक विचारसरणीमुळे झाले. साहजिकच या प्रबोधन युगात कला आणि विज्ञानाच्या क्षेत्रांत जोमदार विकास झाल्याचे दिसून येते. ज्या क्षेत्रात असे क्रांतिकारी परिवर्तन घडून आले आणि विकास झाला त्याची थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे घेता येते.

(अ) दृश्यकला

कला, वाङ्मय आणि विज्ञान या सर्वच क्षेत्रांत भरीव

प्रगती झाली. निसर्ग आणि मनुष्य यांविषयीचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन अस्तित्वात आला. त्याकाळातील चित्रकला आणि पेंटिज यावरून आपल्याला त्याची सविस्तर कल्पना येऊ शकते.

(आ) वैद्यक

मानवी शरीराचे विच्छेदन करण्याची कल्पना मान्यता पावली. मानवी शरीराच्या रचनेचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करण्याची प्रक्रिया वैद्यकशास्त्रज्ञ आणि शरीरशास्त्रज्ञानी सुरू केली. शरीर रचनाशास्त्र, शरीरशास्त्र, विकृतिशास्त्र यांना फार मोठ्या प्रमाणात या प्रगतीचा लाभ झाला.

(इ) रसायन शास्त्र

रसायन शास्त्राचा सर्वसामान्य आणि सर्वमान्य सिद्धान्त विकसित झाला आणि यांसारख्या रासायनिक प्रक्रियांचा (ऑक्सिडेशन, रिडक्शन, डिस्टिलेशन, अमालामेशन) अभ्यास सुरू झाला.

(ई) नौकानयन आणि खगोलशास्त्र

नौकानयन विद्येचा वापर करून वास्को दी गामा १४९८ साली भारतीय बंदरात येऊन दाखल झाला; तर १४९२ मध्ये कोलंबस याने अमेरिकेचा शोध लावला. याच काळात उद्योगधंद्याचा विस्तार सुरू झाला आणि वसाहतवादाचीही सुरुवात झाली. तसेच या कालखंडात खगोलशास्त्रीय ज्ञानाचाही विकास झाला. निकोलस कोपर्निकस डच शास्त्रज्ञ याने अनेक आधारभूत गोष्टींच्या द्वारे असे सिद्ध केले की, 'सूर्य पृथ्वीभोवती फिरत नसून पृथ्वी सूर्याभोवती फिरत असते.' (पृथ्वी गोल असून ती सूर्याभोवती फिरते हा त्याचा सिद्धान्त बायबल विरोधी आहे असे मानून त्याला कर्मठवाद्यांनी तेव्हा तुरुंगात टाकले. अंधार कोठडी दिली आणि हे विधान मागे घेण्यास भाग पाडले. त्याला कोपर्निकसने वारंवार नकार दिला आणि शेवटी त्यात त्याचा अंतही झाला अशी ही कथा आहे. पण शेवटी सत्य हे सत्यच असते. यालाच वैज्ञानिक आणि वैचारिक क्रांती म्हणतात. विचार मांडणे यालाही स्वतंत्र्य नव्हते त्या काळात हा विचार मांडला गेला आणि तो क्रांतिकारी ठरला.) कोपर्निकसचे योगदान हे क्रांतिकारी ठरले, कारण त्या विषयीचे सर्व आडाखे सर्व विचार यामध्ये त्याने क्रांतिकारी परिवर्तन घडवून आणले. संपूर्ण व्यवस्थेतील एक घटक हा या सत्यसंकल्पनेत केंद्रभागी कसा असतो हे यावरून सिद्ध झाले. कोपर्निकसच्या या क्रांतिकारी शोधाने जुन्या पुराण्या सर्व गोष्टींवर जोरदार आघात झाले.

थोडक्यात, प्रबोधनकाळातील वैज्ञानिक क्रांतीने मानव आणि निसर्ग यांविषयीचा नवीन दृष्टिकोन विकसित केला. निसर्गातील वस्तू या सूक्ष्म निरीक्षण आणि प्रयोगाच्या अभ्यासविषय बनल्या.

आता आपण प्रबोधन कालखंडाच्या उत्तरार्धात वैज्ञानिक क्षेत्रात जे बदल झाले त्यांचा थोडक्यात परामर्श घेणार आहोत.

विज्ञान अधिक समृद्ध करण्यासाठी आणि वैज्ञानिक विचारसरणी अधिक लोकाभिमुख करण्यासाठी वैज्ञानिक क्रांतीचा फारच उपयोग झाला. अनेक नवनवीन शास्त्रे लोकाभिमुख आणि समाजाभिमुख सिद्धान्त मांडू लागली. त्यातून मानवी कल्याणकारी योजना व समाजहिताच्या धोरणानांही चालना मिळाली. यामध्ये जी विज्ञाने अग्रेसर झाली ती म्हणजे पदार्थ विज्ञान आणि गणितशास्त्र. प्रयोग पद्धतीचा अवलंब करून गॅलिलिओ (१५६४-१६४२) जोहान्स केप्लर (१५७१-१६३०) आणि आयझॅक न्यूटन (१६४२-१७२७) विज्ञानामध्ये क्रांती घडवून आणली. त्यांनी जुन्या विचारसरणीला आव्हान तर दिलेच, याशिवाय नवीन पर्यायही शोधले आणि सुचविले. अधिक वस्तुनिष्ठ, अचूक म्हणून 'वैज्ञानिक पद्धतीचा' पुरस्कार आणि स्वीकार करण्यात आला. समाजशास्त्राचा उदय लक्षात घेताना आणि समाज ही संकल्पना समजावून घेताना 'वैज्ञानिक पद्धती'चाच अवलंब केलेला दिसतो.

जीवशास्त्र आणि उत्क्रांतीवादी तत्वातूनही वैज्ञानिक विचारसरणीचा जसा विकास झाला तसेच ती विचारसरणी समाज व्यवस्थेची माहिती होण्यासाठीही उपयोगी ठरली. विल्मय हार्वे (१५७८-१६५७) याने रक्ताभिसरण प्रक्रियेचा शोध लावला. यामुळे पुनर्विचाराला अधिकच संधी मिळाली. जैविक घटकातील परस्परसंबंध, एकात्मता यांचा आधार घेऊन नंतरच्या काळात कॉम्प्ट, स्पेन्सर, दुखीम यांनी समाजव्यवस्थेची परस्पर पूरकतेवर आधारित अशी संकल्पना मांडली. जीवशास्त्रातील एका विशेष उल्लेखनीय योगदानामुळे त्या वेळी समाजात खळबळ उडवून दिली होती.

ब्रिटिश निसर्गवादी 'चार्ल्स डार्विन' (१८०९-१८८२) याने 'ओरिजिन ऑफ स्पिसीस' हा ग्रंथ १८५९ मध्ये प्रकाशित केला. सर्व जगाची भ्रमंती सुमारे पाच वर्षे करून त्याने एक असा निष्कर्ष काढला की, भिन्न भिन्न जैविक घटक हे पृथ्वीवरील मर्यादित अशा संसाधनांचा उपभोग घेण्यासाठी एकमेकांशी स्पर्धा करित असतात. साहजिकच 'बळी तो कान पिळी' (सर्वायवल ऑफ दि फिटिस्ट) हा निसर्गनियम ठरतो. या संघर्षात काही म्हणजेच समर्थ अथवा शक्तिशाली जीव हे तगून राहतात तर काही म्हणजेच असमर्थ अथवा अशक्तिमान जीव हे नष्ट होतात.

डार्विन याने 'डिसेंट ऑफ मॅन' या त्याच्या कलाकृतीत (१८६३) मानवी उत्क्रांतीचे अध्ययन केले. अतिप्राचीन पूर्वजापासून आधुनिक मानवापर्यंत शतकानुशतके जी जैविक उत्क्रांती झाली तिचा परामर्श त्याने या ग्रंथात घेतला. या ग्रंथानेही फार मोठी खळबळ उडवून दिली. देवानेच मानवजात निर्माण केली असून माकडापासून मानवापर्यंत हे उत्क्रांतितत्त्व तत्कालीन परंपरावादी मानायलाच तयार नव्हते. कालांतराने त्याची ही उत्क्रांतीवादी विचारसरणी समाजाने स्वीकारली. इतकेच नव्हे तर हर्बर्ट स्पेन्सर या ब्रिटिश समाजशास्त्रज्ञाने ती समाजाला लागू केली. केवळ जैविकच नव्हे तर सामाजिक

उत्क्रांतीही याच तत्वाला अनुसरून झाली आहे. साध्या अवस्थेपासून संकीर्ण अवस्थेपर्यंत जैविकतेच्या तत्वाप्रमाणेच सामाजिकतेचाही विकास होत असतो आणि अग्रगत ते प्रगत असा समाजाचा विकास होत असतो हे स्पेन्सर याने स्पष्ट केले. त्याने सामाजिक उत्क्रांतीचे तत्त्व विकसित केले.

तेव्हा समाजशास्त्रीय विचार अथवा एकूणच समाजशास्त्राच्या उदयाला वरीलप्रमाणे व्यापारी क्रांती, वैज्ञानिक क्रांती यांनी फार मोठा हातभार लावला. आपले योगदान दिले. समाजाच्या अभ्यासाची वैज्ञानिक बैठक यातूनच निर्माण झाली. या क्रांतीमुळे सामाजिक घटकात जे परिवर्तन होत गेले त्यामुळे समाजाचा अभ्यास करणारे एक वेगळे विज्ञान असावे अशी जाणीव निर्माण झाली.

१.२.२ फ्रेंच राज्यक्रांती

(१) राज्यक्रांती म्हणजे काय ?

क्रांती याचा मूलभूत अर्थ असा आहे की, आमूलाग्र परिवर्तन होणे. ज्यामुळे सारी व्यवस्थाच बदलून जाते, व्यवस्थेचा पुरता कायापालट होतो त्याला क्रांती म्हणून ओळखले जाते. यादृष्टीने राजकीय अथवा राजनैतिक क्रांती म्हणजे सत्ता परिवर्तन होणे, सत्तेत बदल होणे. पण एवढ्या मर्यादित अर्थाने राजकीय अथवा राज्यक्रांतीकडे पाहिले जात नाही. तर, देशातील संपूर्ण राजकीय व्यवस्थाच ज्यामुळे बदलून जाते, राजकीय नेतृत्व, सरकार, सत्ताधारी वर्ग या सर्वच घटकांत जेव्हा फरक पडतो तेव्हा राज्यक्रांती घडून येते. उदाहरणादाखल आपल्याला असे लक्षात घेता येईल की, जगात बहुतेक देशांमध्ये सुरुवातीस राजेशाही होती, कालांतराने तिथे राज्यक्रांती झाली आणि लोकशाही अस्तित्वात आली. यालाच क्रांतिकारी परिवर्तन म्हणतात.

तेव्हा राज्यक्रांती ही राजनीतीच्या सर्व घटकांवर प्रभाव पाडीत असते. अर्थात केवळ राजनीतीपुरता हा प्रभाव मर्यादित नसतो. राज्यक्रांती जीवनातील प्रत्येक घटकाला, गोष्टीला स्पर्श करित असते. अशा वेळी जीवनातील सामान्य स्वरूप नष्ट होत जाते. वर्तमान परिस्थितीत लोकांना श्वास घेणेही जेव्हा कठीण होत असते, तेव्हा क्रांतीची परिस्थिती निर्माण होते. क्रांती ही सांसारिक रोगासारखी असते. एका देशात क्रांतिकारी परिवर्तन झाले, की त्या क्रांतिकारी विचारांचा फैलाव दुसऱ्या देशात व्हायला वेळ लागत नाही. अशा प्रकारे जुनी व्यवस्था नष्ट होत जाऊन नवीन व्यवस्थेची सुरुवात होत असते. एक व्यवस्था नष्ट होऊन दुसरी नवी व्यवस्था स्थापन होते. देशातील नेता हा जेव्हा स्वतःच परिवर्तन घडवून आणतो तेव्हा क्रांती ही शांततामय मागनि होत असते. परंतु असे जेव्हा घडत नाही, तेव्हा हिंसा, घातपात, जीवितहानी, रक्तपात या मागनि क्रांतीचे मूल्य देणे किंवा क्रांतीची किंमत मोजणे भाग पडते. जिथे लष्करी राजवट असते तिथे अशी सशस्त्र अथवा रक्तरंजित क्रांती होत असते.

युरोपमध्ये पुनरुज्जीवन प्रक्रियेमुळे विभिन्न संस्कृतीना एकमेकांत मिसळण्याची संधी प्राप्त झाली. औद्योगिक क्रांतीमुळे जमीनदार आणि सरंजामदार यांच्या हातून आर्थिक सत्ता नष्ट होत जाऊन भांडवलदारांकडे ही आर्थिक सत्ताही केंद्रित होऊ लागली होती. समाजरचनेत मध्यम आणि श्रमजीवी वर्गाचा प्रभाव वाढू लागला होता. या वर्गानेच जगातील महत्त्वपूर्ण अशा क्रांतींना जन्म दिला आहे. रशियन राज्यक्रांतीत श्रमिक वर्गाचेच योगदान मोठे होते. इंग्लंड, अमेरिका आणि फ्रान्समधील क्रांतीत मध्यम वर्गाचे वर्चस्व सर्वांत अधिक होते. या सर्व क्रांतींच्या मुळाशी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता हीच भावना होती. हाच मानवतेचा संदेश होता. लोकशाही व्यवस्था स्थापित करण्याचा आग्रह या क्रांतीमागे होता. राजेशाहीच्या नावाखाली असणारी हुकूमशाही आणि सरंजामदारी याला विटलेले लोक हे अशा क्रांतीचे समर्थक होते. अत्याचारी व्यवस्थेला कंटाळलेले लोक अशा राज्यक्रांतीचे हितचिंतक होते. अशा राज्यक्रांतीनेच विश्वातील सध्या अस्तित्वात असलेली लोकशाही आणि मानवता यांची स्थापना केली आहे.

(२) फ्रेंच राज्यक्रांतीचे स्वरूप

अठराव्या शतकात युरोपच्या इतिहासात घडून आलेली महत्त्वाची घटना म्हणजे फ्रेंच राज्यक्रांती होय. या राज्यक्रांतीचे युरोपवर अतिशय महत्त्वाचे व दूरगामी परिणाम घडून आले. युरोपीय देशातील प्रचलित राज्यव्यवस्था आणि राजवटी यांना फ्रेंच राज्यक्रांतीने जबर तडाखा दिला. फ्रान्समधील जुनी राजवट नष्ट झाली आणि तिथे लोकशाहीचे वातावरण निर्माण झाले. फ्रान्सची राज्यक्रांती ही केवळ फ्रान्स देशाच्या अथवा युरोपच्या इतिहासातील नव्हे तर जगाच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण घटना मानली पाहिजे. या घटनेतून उदयाला आलेली तत्त्वे केवळ फ्रान्सपुरतीच मर्यादित राहिली नाहीत, तर त्यांचा प्रसार सर्व जगभर झाला. फ्रेंच राज्यक्रांतीने पुरस्कारिलेल्या समता, स्वातंत्र्य व बंधुता या उदात्त तत्त्वांना सर्व युरोपनेच नव्हे तर जगानेही आदर्श म्हणून आपल्या समोर ठेवले. इ. स. १७८९ ची फ्रेंच राज्यक्रांती ही अठरावे आणि एकोणिसावे शतक यांच्या सीमा रेषेवर उभी आहे. ही क्रांती हा काही आकस्मिक घडलेला उद्रेक नव्हता; तर ते एक सर्वांगीण परिवर्तन होते. ही क्रांती विधायक होती. तिचे स्वरूप विनाशक नव्हते. ती नव्या विचारांची पद्धतशीर परिणती होती. समाजाच्या बौद्धिक, सामाजिक, धार्मिक, नैतिक, आर्थिक अशा सर्व अंगांना ही क्रांती स्पर्श करून गेली. एकंदर मानवी इतिहासाला कलाटणी देणारी म्हणून तिचा विचार केला जातो. फ्रेंच राज्यक्रांती म्हणजे मानवी संस्कृतीने उचलेले एक मोठे पाऊल होय. लष्करी सामर्थ्य, वंश परंपरा, अन्यायी कर पद्धती, श्रेष्ठ-कनिष्ठ भाव, व्यक्तिगत हक्क, राजकीय-सामाजिक व आर्थिक विषमता या सर्व गोष्टींना मूठमाती देण्याचे कार्य १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीने केले. तसेच विवेक, बुद्धिप्रामाण्य आणि शांतता यांच्यावर आधारलेल्या नव्या समाजरचनेला जन्म दिला. लोकमान्यता,

सामाजिक सहकार्य व न्यायबुद्धी यांवर आधारित आधुनिक समाजाची निर्मिती या क्रांतीने केली. समतेवर आधारित असणारा व प्रगतीकडे नेणारा उद्योगप्रधान समाज या क्रांतीने निर्माण केला. साहजिकच जगाला रचनात्मक व विधायक स्वरूप प्राप्त करून देणारी ही घटना होती. मध्ययुगीन हुकूमशाही नष्ट करून समाजाला आधुनिक लोकशाहीत परिवर्तित करणारी ही घटना होती. सुप्रसिद्ध विचारवंत 'क्रोपोटकीन' याच्या शब्दांत सांगायचे झाले तर, 'फ्रेंच राज्यक्रांतीमध्ये केवळ बंदुकीचेच युद्ध झाले असे नव्हे तर विचारांचेसुद्धा तुंबळ युद्ध घडून आले.' स्वातंत्र्य आणि समतेच्या मानवी संघर्षांच्या इतिहासाला एक वेगळे वळण देणारी ही फ्रेंच राज्यक्रांती ठरली. फ्रेंच राज्यक्रांतीतून उदयास आलेली स्वातंत्र्य, समता व विश्वबंधुता ही त्रिसूत्री म्हणजे भारतीय राज्यघटनेचे आद्यसूत्रच मानले गेले आहे. यावरून फ्रेंच राज्यक्रांतीचे दूरगामी परिणाम कसे झाले हे सहज लक्षात येते.

(३) फ्रेंच समाजाचे मूलभूत स्वरूप

फ्रान्सचे क्षेत्रफळ २,१२,००० चौरस मैल म्हणजे इंग्लंडपेक्षा मोठे आहे. भौगोलिक आणि राजकीयदृष्ट्या फ्रान्सला युरोपात अधिक महत्त्व आहे. पण मध्ययुगीन काळातील शासनाची दिवाळखोरी, राजाचा भोळेपणा, राणीचा हटवाद, लोकांची मनःस्थिती, सामाजिक विषमता आणि अन्याय यामुळे तत्कालीन फ्रेंच जीवनात असंतोष निर्माण झाला. फ्रेंच समाजात त्या काळी प्रामुख्याने तीन वर्ग होते. धर्मगुरू, अमीर-उमराव किंवा सरदार आणि सर्वसामान्य लोक. स्तरीकरण व्यवस्थेनुसार हे तीन वर्ग पडले होते. दर्जा, विशेषाधिकार आणि बंधने या सर्व बाबतीत हे तीनही वर्ग परस्पर विरोधी होते. या तीन वर्गांतही काही पोटभेद होते आणि या सर्वांचा सामाजिक दर्जा परस्परांहून भिन्न होता. धर्मगुरू, अमीर-उमराव किंवा सरदार या पहिल्या दोन वर्गांना समाजात काही विशेषाधिकार होते. ते कसमुक्त होते; एवढेच नव्हे तर तिसऱ्या वर्गातील म्हणजेच सर्वसामान्य लोकांवर आपले कर बसविण्याचा त्यांना अधिकार होता, म्हणजे "सरदारांनी युद्ध करावे, धर्मगुरूंनी प्रार्थना कराव्यात आणि सामान्य जनतेने मात्र कर द्यावे" असे तत्कालीन फ्रेंच जीवनात असलेल्या विषमतेचे वर्णन करता येईल. विषमतेवर आधारित ही वर्गरचना आणि तिच्याशी निगडित असणारी सामाजिक कारणे, तसेच आर्थिक आणि राजकीय कारणेही फ्रेंच राज्यक्रांतीला जबाबदार ठरली. या कारणांची माहिती आपण आता येथून पुढे घेणार आहोत.

(४) फ्रेंच राज्यक्रांतीची कारणे अथवा कारणीभूत परिस्थिती

(अ) सामाजिक परिस्थिती

क्रांतिपूर्व फ्रान्सचे सामाजिक जीवन विषमता आणि अन्याय यांनी भरलेले होते. या सामाजिक विषमतेमुळे आणि

त्यातूनच निर्माण झालेल्या सामाजिक अन्यायामुळे तत्कालीन फ्रेंच जीवनात असंतोष निर्माण झाला आणि त्याचे पर्यावसान क्रांतीत झाले. म्हणूनच फ्रेंच राज्यक्रांतीचे स्वरूप कमी राजकीय आणि जास्त सामाजिक असे होते असे सांगितले जाते.

१८ व्या शतकातील फ्रान्समधील सामाजिक जीवन हे अन्याय आणि विषमता यांनी बरबटलेले होते आणि त्यात निर्माण झालेल्या असंतोषातूनच फ्रेंच राज्यक्रांती निर्माण झाली. “१७८९ मध्ये झालेली फ्रेंच राज्यक्रांती ही हुकूमशाहीपेक्षा विषमतेविरुद्ध झालेली राज्यक्रांती होती” हे क्रोपोटकिन याने काढलेले उद्गार अधिक मार्मिक वाटतात. फ्रेंच समाजाची रचना ही सर्वस्वी विषमतेवरच आधारित होती. फ्रेंच समाजात प्रामुख्याने तीन वर्ग निर्माण झाले होते.

पहिला वर्ग धर्मगुरूंचा, दुसरा उमराव-सरंजामदारांचा आणि तिसरा श्रमजीवी शेतकरी, कारागीर आणि कामगारांचा म्हणजेच सर्वसामान्य लोकांचा. यानांच थर्ड इस्टेट असेही म्हणतात.

याशिवाय भूदास आणि गुलामांचा एक वेगळाच वर्ग अस्तित्वात होता. पहिल्या दोन वर्गांना समाजात काही विशेषाधिकार किंवा खास सवलती प्राप्त झाल्या होत्या. त्यांना सरकारला कर देण्याची सक्ती नव्हती. वास्तविक सामान्य लोकांची संख्या ९९% होती आणि धर्मगुरू व अमीर-उमरावांची मिळून संख्या केवळ १% होती, असे असूनही या सरंजामदारवर्गाने बहुसंख्य जनतेवर अनन्वित अत्याचार चालविले होते. बहुसंख्य जनतेवर कर लादण्याचा हक्कही त्यांना देण्यात आला होता. या दृष्टिकोनातून विषमतेवर आधारित प्रत्येक वर्गाचे आणि त्यांच्या हक्कांचे परीक्षण करणे आवश्यक आहे.

□ धर्मगुरू (क्लर्जी)

फ्रेंच समाजातील हा पहिल्या दर्जाचा वर्ग होता. हा वर्ग अतिशय सधन व सामर्थ्यसंपन्न होता. यांची संख्या फार मोठी नव्हती. त्यांचे तीन प्रकार होते. वरिष्ठ धर्मगुरू, कनिष्ठ धर्मगुरू आणि खेड्यापाड्यांत राहून धार्मिक कार्य करणारा धर्मगुरू. यात रोमन-कॅथॉलिकांचे वर्चस्व होते. धर्मगुरूंचा वर्ग हा परंपरेने मिरासदारी उपभोगीत होता. रोमन कॅथॉलिक चर्चचे लहान मोठे सर्व धर्मगुरू (असे ६००० छोटे मोठे धर्मगुरू, पैकी १८ आर्च बिशप व ११७ बिशप होते.) प्रजेपासून धार्मिक कर (पाइथस) तर वसूल करीतच, शिवाय चर्चच्या ताब्यात जमीनजुमला असल्यामुळे त्यांना उमरावाप्रमाणे गरीब शेतकऱ्यांकडून जमीनदारांचे करही (फ्यूडल ड्यूज) वसूल करण्याचा अधिकार होता. त्यांना आपल्या क्षेत्रात फार मोठे अधिकार होते आणि रोमन कॅथॉलिसिझम हा फ्रान्सचा तत्कालीन राष्ट्रधर्म असल्यामुळे पर्यायाने राजसिंहावरही त्यांचा दबाव होता. चर्चच्या ताब्यात बरीच मालमत्ता असल्यामुळे धर्मगुरूंचा हा वर्ग अतिशय सधन होता. परंतु या वर्गावर राज्याचे कोणतेही कर नव्हते.

धर्मगुरूंच्यात वरिष्ठ धर्मगुरू (हायर क्लर्जी) आणि कनिष्ठ

धर्मगुरू (लोअर क्लर्जी) असे दोन मुख्य विभाग होते. त्यापैकी वरिष्ठ श्रेणीतील बिशप, आर्च बिशप किंवा कार्डिनल हे मोठे धर्माधिकारी श्रीमंत, राजेशाही धाटात राहणारे आणि विशेष म्हणजे धार्मिक कर्तव्याशी ज्यांचा काही संबंध नाही असे होते. त्यांच्यापैकी बरेचजण व्हर्साय अथवा पॅरिस येथे राजवाड्यातच राहत आणि ऐहिक जीवनाचा भरपूर उपभोग घेत. कनिष्ठ श्रेणीतील धर्माधिकारी हे खरे आपल्या व्यवसायाला चिकटून असलेले, परंतु कमी उत्पन्नामुळे आपले स्थान टिकवून धरण्याची पात्रता नसलेले होते. त्यांच्या मनात वरिष्ठ धर्मगुरूंविषयी संताप आणि असंतोष भरलेला होता. फ्रान्समधील सर्व धार्मिक संस्थांत फार मोठा अनाचार निर्माण झाला होता. निरनिराळ्या मठांतून अविवाहित मठवासी आणि मठवासिनी राहत असत. त्यांच्यात फार मोठ्या प्रमाणावर अनाचार शिरलेला होता. यामुळे लोकांचा चर्चवरील विश्वास पार उडून गेला होता. म्हणूनच एक उपरोधिक म्हण प्रचारात आली होती. ‘उमराव वर्ग लढाई करतो, धर्मगुरू प्रार्थना करतात आणि लोक मात्र शिक्षा भोगतात.’ (दि नोबल्स फाईट, दि क्लर्जी प्रे, दि पिपल पे) प्रॉटेस्टंट पंथी यांचे पूजा स्वातंत्र्य आणि मत स्वातंत्र्य १६ व्या लुईने काढून घेणे, व्होर्वाँसारख्या विचारवंताने प्रॉटेस्टंट पंथीयांना पाठिंबा देणे, कॅथॉलिक पंथातील उणिवा, असहिष्णुता आणि अन्यायाने मिळविलेल्या धनावर पिअरबेल्ने टीका करणे यामुळे धर्मगुरूंबाबत समाजात तिरस्काराची भावना पसरू लागली. अशा रीतीने धर्मगुरूंचा वर्ग हा फ्रेंच सामाजिक जीवनात असंतोष निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरला.

□ अमीर उमराव अथवा सरंजामदार (नोबिलिटी)

फ्रेंच समाजात दुसरा प्रमुख वर्ग होता अमीर उमरावांचा. यांच्यातही दरबारी उमराव आणि प्रांतिक उमराव असे दोन भाग होते. यापैकी दरबारी उमराव हे जास्त सधन होते. अगदी ऐषआरामी आणि विलासी असे त्यांचे जीवन होते. त्यांचे प्रतिनिधी त्यांच्या जमिनीचा कारभार चालवीत, पण गरीब शेतकऱ्यांकडून जुलूम जबरदस्तीने पैसा उकळत. प्रांतिक उमरावांनाही सामाजिक जीवनात विशेषाधिकार होते. त्यांची आर्थिक स्थिती फारशी चांगली नव्हती, परंतु सामान्य लोकांपेक्षा आपण श्रेष्ठ आहोत असे ते भासवत. प्रांतिक उमरावांच्यावरही कर नव्हता. सामान्य शेतकऱ्यांकडून जुलूम जबरदस्तीने हेही कर उकळत. अशा या उमरावांची संख्या फार नव्हती, पण तत्कालीन फ्रेंच समाजवाद त्यांच्या जुलुमी सामर्थ्याची दाट छाया पडलेली होती. उमरावांना ‘माय लॉर्ड’, ‘युवर ग्रेस’ अशा बहुमानार्थी संबोधनांनी अलंकृत करण्याचा प्रघात होता. सामान्य माणसाने उमरावाला नम्रपणे अभिवादन केलेच पाहिजे अशी रूढी होती. या काळातील सरंजामदारांचे वर्णन मॉटेस्क्यू याने मोठे मजेदार केलेले आहे. ‘राजाशी बोलू शकणारा, मंत्र्यांशी संपर्क साधणारा आणि ज्याला कर्ज, पेन्शन आणि वाडवडिलांचा वारसा हक्क आहे अशी व्यक्ती म्हणजे

सरंजामदार' असे मार्मिक वर्णन त्याने केलेले आढळते. यांची लोकसंख्या १% तर ६०% जमीन यांच्या ताब्यात होती. त्यांच्या जोरावर ते सामान्य लोकांवर, कुळावर अन्याय, अत्याचार करीत असत. इतकेच नव्हे तर न्यायालयावरही ते दडपण आणीत असत. करमुक्ती हा त्यांचा जन्मसिद्ध हक्क होता.

□ सामान्यांचा वर्ग अथवा श्रमजीवी लोक

(थर्ड इस्टेट)

पहिल्या दोन वर्गाव्यतिरिक्त राहिलेले बहुसंख्य लोक या वर्गात समाविष्ट होते. त्यांच्यातही आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टीने परस्परांहून अगदी भिन्न असलेले पोटभेद होते. पहिल्या दोन वर्गात न मोडणारे असे श्रीमंत भांडवलदार म्हणजेच बुर्जा, मजूर किंवा कारागीर आणि शेतकरी हे ते तीन विभाग होत.

मध्यम वर्ग किंवा श्रीमंत भांडवलदार वर्ग हा समाजात प्रमुख वर्ग होता. पण त्यालाही विशेषाधिकार प्राप्त झालेले नव्हते. या वर्गात प्राध्यापक, वकील, डॉक्टर्स, बँकर्स, सधन व्यापारी, शासकीय अधिकारी, लेखक इत्यादींचा भरणा होता. अर्थकारण, व्यापार, उद्योगधंदे या क्षेत्रांत हा वर्ग अग्रेसर होता. यांची आर्थिक स्थिती उत्तम होती. त्यांच्या हाती सत्ता येण्याची लक्षणे दिसू लागली होती. सामाजिक अन्याय आणि जुलुमी राज्यसत्ता यांची खरी विरोधक शक्ती याच लोकांची होती. आणि म्हणूनच समाजातील पहिल्या दोन वर्गांचे लोक यांचा अतिशय द्वेष करीत. समाजाचे वैचारिक नेतृत्व करणारा हाच वर्ग होता. या वर्गाजवळ बुद्धी आणि पैसा दोन्ही होते. क्रांतिपूर्व फ्रान्समधील असंतोषाला योग्य वळण देऊन प्रचलित राज्यसत्ता आणि सामाजिक विषमता नष्ट करण्याचा अभूतपूर्व प्रयत्न याच लोकांनी केला आणि क्रांत्युत्तर काळात राज्यकारभारातील आपले स्थान निश्चित केले. तिसरा वर्ग म्हणजे सर्व काही आणि काहीतरी करून दाखविणारा असे वर्णन अँबेसियस नावाच्या तिसऱ्या वर्गातील व्यक्तीने क्रांतीच्या अगोदर केले होते.

तिसऱ्या वर्गातील दुय्यम दर्जाचे लोक म्हणजे कारागीर किंवा मजूर होते. यांची संख्या कमी होती कारण त्या वेळी फ्रान्स हा उद्योगप्रधान देश नव्हता. जास्तीत जास्त तास काम करूनही मजुरी अत्यंत कमी असे. साहजिकच तत्कालीन समाजजीवनावर त्यांचा विशेष परिणाम झाला नाही किंवा फ्रेंच राज्यक्रांतीलाही ते मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत झाले नाहीत.

तिसऱ्या वर्गातील तिसऱ्या दर्जाचे लोक म्हणजे बहुसंख्य शेतकरी. शेतकरी वर्ग हा श्रमजीवी वर्गाचा कणाच होता. फ्रान्स हा तेव्हा कृषिप्रधान असल्यामुळे शेतकऱ्यांची संख्या सुमारे ९०% होती. तरीही त्यांच्यावर अतिशय अन्याय आणि जुलूम होत होते. शेती व्यवसायाच्या मिळकतीतून त्यांना सुमारे ७५% कर सरकारला भरावा लागे. शिवाय धर्मगुरू आणि उमरावांचे कर वेगळेच होते. त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती अत्यंत दयनीय होती. त्यांना समाजात कोणतेही स्थान नव्हते. कोणतेही

अधिकार नव्हते. त्यांना स्वातंत्र्य आणि समता हे निसर्गदत्त अधिकारही नव्हते. त्यामुळे क्रांतिपूर्व फ्रान्समध्ये जुलूम आणि अन्याय यांची शिकार बनलेले हे लोक होते आणि खरा असंतोष त्यांच्यातच धुमसत होता. 'कार्लाइल' याने या शेतकरी वर्गाचे वर्णन हृदयद्रावक स्वरूपात असे केले होते की, 'प्रजेला वर्षातील चार महिने निव्वळ निकृष्ट प्रतीचे बटाटे खाऊनच आपली गुजराण करावी लागते.' फ्रान्समधील ९/१० जनता ही उपासमारीने मृत्युमुखी पडली तर १/१० जनता ही जास्त खाऊन अजीर्ण होऊन मृत्युमुखी पडली.

थोडक्यात, फ्रान्समध्ये शेतकरी आणि मजूर यांची संख्या मोठी असली तरी समाजव्यवस्था बदलण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात नव्हते. मात्र ते आपली दुःखे व अडचणी शिकलेल्या लोकांपुढे मांडत असत. विशेष म्हणजे त्या वेळेच्या वर्गाला शेतकऱ्यांची नेमकी परिस्थिती समजून आली होती. तसेच भरमसाठ वाढत्या किमती, अनिश्चित बाजार भाव, बेकारी, रोगराई, चलन फुगवटा, या सर्व गोष्टींमुळे फ्रेंच जनता हैराण झाली होती. या सर्व परिस्थितीमुळे सामाजिक जीवनात कमालीचा असंतोष पसरला होता आणि त्याचे पर्यवसान ज्या क्रांतीत झाले त्या क्रांतीची स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही घोषवाक्य बनली.

(आ) राजकीय परिस्थिती

सोळाव्या शतकात फ्रान्समध्ये मोठी यादवी उसळली आणि या शतकाच्या मध्यापासून फ्रेंच संस्कृतीच्या सुवर्णयुगास सुरुवात झाली. पहिला बरबॉन राजा चौथा हेन्री याने यादवी युद्ध थांबविले आणि फ्रान्स समृद्धीची वाटचाल करू लागला. त्यांच्या नंतर सत्तेवर आलेल्या तेराव्या आणि चौदाव्या लुईंनी अनेक मोहिमा आयोजित करून युरोपचे पुढारीपण मिळविले. याकाळात फ्रान्सने इंग्लंडशी स्पर्धा करून अमेरिकेत व भारतात वसाहती स्थापण्यास सुरुवात केली. विशेष म्हणजे चौदाव्या लुईने सतत युद्धे करून फ्रान्सची तिजोरी रिकामी केली. त्याने प्रजेला महत्त्व न देता आपल्या इच्छेप्रमाणे राज्यकारभार केला. अनियंत्रित राजेशाही, राजाची दिवाळखोरी, भ्रष्ट राज्यकारभार, कायद्यातील गोंधळ, सदोष न्याय पद्धती, कर्तृत्वशून्य नेतृत्व या आणि अशा अनेक राजकीय कारणांतून फ्रेंच राज्यक्रांती घडून आली. यातील काही महत्त्वाच्या राजकीय कारणांचा आढावा आपण पुढीलप्रमाणे घेणार आहोत.

□ अनियंत्रित राजेशाही

फ्रान्समध्येही बरबॉन राजघराण्याची राज सत्ता प्रस्थापित झाली होती. या राजानी प्रजेच्या कल्याणाची कधीही काळजी केली नाही. आपण म्हणजे ईश्वराचे प्रतिनिधी आहोत आणि आपल्याला जाब विचारण्याचा अधिकार फक्त ईश्वरालाच आहे अशी या राजांची समजूत होती. थोडक्यात दैवी अधिकाराचा सिद्धान्त (थिअरी ऑफ डिव्हाईन राईट) हा या राजांना फक्त मंजूर होता. राज्यकर्ते पूर्णपणे निरंकुश सत्ताधारी बनले. त्यांच्या लहरीनुसार आणि मर्जीनुसार राज्याची सूत्रे

हालू लागली. जनतेला राज्यकारभारात कोणतेही स्थान नव्हते. राजाचा शब्द हाच कायदा होता. संपत्ती, मालमत्ता, उत्पन्न, खर्च, युद्ध, इत्यादी सर्व बाबतीत राजाचीच मनमानी होती. सुमारे १७५ वर्षे 'स्टेट्स जनरल' नावाच्या फ्रेंच लोकसभेचे अधिवेशनही राजाने बोलावले नव्हते. त्यामुळे राजांची सत्ता निरंकुश झाली होती. त्यामुळे लोकांच्या मनात असंतोष निर्माण होऊन त्याचे पर्यावसन क्रांतीत झाले.

□ मेरी अँटॉईनेटची उधळपट्टी

मेरी अँटॉईनेटच्या उधळपट्टीने फ्रान्सची आर्थिक स्थिती फार वाईट झाली. खजिन्यात पैशाचा तुटवडा पडू लागला. यामुळेच तिला तुटीची राणी (मॅडम डेफिसिट) असे ओळखले जाऊ लागले. सोळाव्या लुईची ही बायको राजकारणात अनुभवशून्य, दूरदृष्टीचा अभाव असणारी, उधळ्या प्रवृत्तीची होती. फ्रेंच जनतेविषयी तिला अजिबात सहानुभूती नव्हती. त्यामुळे जनतेचा असंतोष आणखीनच वाढला आणि त्याचे पर्यवसान क्रांतीत झाले.

□ राजाची दिवाळखोरी

चैन आणि उधळपट्टी हे राज्याच्या राज्य कारभाराचे वैशिष्ट्य होते. राजधानी फ्रान्स आणि राजवाडा मात्र व्हर्साय येथे. राजवाड्याचा खर्च, तेथील लवाजमा, तैनात, वैभव, खुशामतखोर उमरावांचा ऐषआरामीपणा, राजा आणि प्रजेतील दुरावा यामुळे राजदरबार म्हणजे राष्ट्राचे थडगेच बनले होते.

□ भ्रष्ट राज्यकारभार

पंधरावा आणि सोळावा लुई यांचा राज्य कारभार अतिशय क्लिष्ट आणि अकार्यक्षम होता. तो राजाच्या लहरीवर चालत होता. राज्य कारभार करणारे अधिकारी जुलुमी, दुराचारी व भ्रष्ट होते. धार्मिक छळवाद, अन्याय, विना चौकशी कैद, जुलुमी कर, लोकसभेचे अधिवेशनच न घेणे यामुळे फ्रेंच राज्यक्रांतीला आमंत्रणच दिले गेले. शासकीय विभाग, न्यायालयीन विभाग, लष्करी विभाग योग्य तऱ्हेने न आखल्यामुळे प्रशासनात गोंधळ निर्माण झाला. त्यामुळे जेव्हा समाजरचना कोसळायला लागली तेव्हा शासनाला ती सावरणे शक्य झाले नाही.

□ सदोष न्यायपद्धती

कायद्यामध्ये व कारभारविषयक नियमांमध्ये सुसूत्रता नव्हती. त्यामुळे कायदा व नियमांमध्ये गोंधळ निर्माण झाला होता. कायद्याची भाषा फ्रेंच नव्हती तर लॅटिन होती. उमराव, धर्मगुरू व सामान्य जनतेसाठी वेगवेगळे कायदे होते. कायद्यात समानता नव्हती. न्यायालये अनेक प्रकारची होती पण न्यायालयांची कार्यक्षेत्र निश्चित नव्हती. ४०० वेगवेगळ्या कायदापद्धती होत्या. कायदे अतिशय क्रूर व अन्यायकारक होते. गरिबांची पिळवणूक करणारे होते, भ्रष्ट होते. कायद्यात 'हेबियस कार्पस' ची तरतूद नव्हती.

याशिवाय अकार्यक्षम लष्कर, सप्तवर्षीय युद्धात फ्रान्सचा झालेला पराभव, चौदाव्या लुईचे कर्तृत्वशून्य उत्तराधिकारी, स्थानिक स्वराज्य संस्थातील एकसूत्रीपणाचा अभाव, सामान्य जनतेची फसवणूक, लुंडाडणूक, लाचलुचपत, सरकारची दिवाळखोरी, अधिकाऱ्यांची अरेरावी व सहानुभूतिशून्य वर्तन, विविध प्रांतात वेगवेगळी वजनमापे, वसुलीची अन्यायकारक पद्धती अशा आणखी कितीतरी राजकीय कारणांमुळे फ्रेंच राज्यक्रांती घडून येण्यास मदत झाली.

(इ) आर्थिक परिस्थिती

क्रांतिपूर्व काळातील फ्रान्सची आर्थिक परिस्थिती अतिशय खालावलेली होती. या आर्थिक घसरणुडीची सुरुवात चौदाव्या लुईच्या काळात झाली. त्याने फ्रान्सला युद्धाच्या खाईत लोटून अमाप पैसा खर्च केला. त्यामुळे जनता भिकेला लागली. पंधराव्या आणि सोळाव्या लुईच्या काळात फ्रान्समधील दारिद्र्यात भरच पडली. त्याने शेती सुधारणेसाठी काहीच केले नाही. त्यामुळे शेती उत्पादनात घट झाली. देशावरील कर्जाचा बोजा वाढतच राहिला. त्यावर उपाय म्हणून कर वाढविले. पण ते फक्त गरीब जनतेवरच. धर्मगुरू व अमीर उमराव त्यातून मुक्तच राहिले. कराची आकारणी अत्यंत अन्यायकारक होती. निर्धन लोकांवर कराचा बोजा येऊन पडला ही गोष्ट अत्यंत घृणास्पद व राक्षसी होती. सामान्य लोकांना प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर घावे लागत. मिठावर कर होता व मीठ सक्तीने विकत घ्यावे लागत असे. चर्चच्या नावाखाली धर्मगुरू सामान्य जनतेकडून कर वसुली करत. सरदार व उमराव यांचे कर तर वेगळेच होते. दैनंदिन गोष्टींसाठी ते अन्यायी पद्धतीने लोकांकडून कर वसुली करत. या विषम कर पद्धतीमुळे गरीब जनतेची स्थिती अत्यंत शोचनीय झाली.

फ्रान्सच्या मध्यवर्ती तेरा प्रांतात मुक्त व्यापार प्रस्थापित झाला होता, तर उरलेल्या एकोणीस प्रांतात मात्र कस्टमच्या दृष्टीने कडक निर्बंध लादण्यात आले होते. त्यामुळे आंतर प्रांतीय व्यापारात अडचणी निर्माण झाल्या. अप्रत्यक्ष करामुळे तर जनतेच्या हालांना पारावारच राहिला नाही.

थोडक्यात विचार केल्यास सत्ताधिकांचे अर्थव्यवस्थेकडे असणारे दुर्लक्ष, जुलुमी कर पद्धती व राजाराणीची उधळपट्टी या आर्थिक कारणांनी फ्रेंच राज्यक्रांती ओढवून आणली. सर्व आर्थिक अपयशाचे मूळ फ्रान्समधील श्रीमंत वर्ग स्वतःला कोणतीही झीज लागू घ्यायला तयार नव्हता हेच होते. त्यामुळे फ्रान्समधील आर्थिक परिस्थिती कधीच सावरली गेली नाही व शेवटी हताश होऊन सोळाव्या लुईला १७८ वर्षांच्या कालावधीनंतर 'स्टेट्स जनरलच्या' निवडणुका घ्याव्या लागल्या व त्याचीच परिणती फ्रेंच राज्यक्रांतीत झाली. या दृष्टिकोनातून प्रा. गुडवीन यांचे मत अधिक मार्मिक वाटते. त्यांच्या मते, "फ्रान्समधील शेतकरी दारिद्री होते किंवा मध्यम वर्गामध्ये राजकीय असंतोष होता म्हणून फ्रेंच राज्यक्रांती घडून आली असे नव्हे तर फ्रान्समधील श्रीमंत वर्गाची प्रतिगामी प्रवृत्ती फ्रेंच राज्यक्रांतीस कारणीभूत ठरली."

(ई) फ्रान्समधील बौद्धिक आणि वैचारिक विकास

काही वेळा तलवार किंवा बंदुकीपेक्षा तत्त्वे फार प्रभावी ठरतात याचे प्रत्यंतर आपल्याला फ्रेंच तत्त्वज्ञानी लोकांची मने क्रांतिप्रवण बनविण्यासाठी जे कार्य केले त्यावरून सहजपणे येऊ शकते. या तत्त्वज्ञानी प्रत्यक्ष क्रांती घडविली नसेल, पण लोकांची दुःखे वेशीवर टांगण्याचे, त्यांचा स्वाभिमान जागृत करण्याचे, त्यांना प्रोत्साहन देण्याचे, त्यांच्यात नेतृत्व आणि आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे भरीव कार्य त्यांनी केले होते. फ्रान्समधील संस्थांचे योग्य मूल्यमापन लिखाणाच्या द्वारे करून क्रांतीची ज्योत तेवत ठेवण्याचा प्रयत्न या विचारवंतांनी केला. प्रचलित राजवट आणि समाजव्यवस्था याबद्दल असंतुष्ट असणारी फ्रेंच जनता त्यावर शेवटचा घाव घालण्यास आतुर होती. याकामी त्यांना योग्य मार्गदर्शन करणाऱ्या विचारवंतांची गरज होती. क्रांतिपूर्व काळात युरोपात निरनिराळ्या विचारवंतांनी आपल्या लिखाणाद्वारे अनियंत्रित राजेशाहीवर आणि सामाजिक अन्यायावर कोरडे ओढले. लोकांना नवीन राज्य पद्धतीचे मार्गदर्शन केले. हेच विचारवंत फ्रेंच राज्यक्रांतीचे उद्गाते ठरले. म्हणून या विचारवंतांचे लिखाण, योगदान हे फ्रेंच राज्यक्रांतीचे कारण समजले जाते.

अठराव्या शतकात संपूर्ण युरोपात या निरनिराळ्या विचारवंतांनी क्रांतिकारक लिखाण करून वैचारिक क्षेत्रात जो खळबळजनक बदल 'केला तो वैचारिक क्रांती' म्हणून ओळखला जातो. या वैचारिक क्रांतीत फ्रान्सचाच पुढाकार होता. रुस्के, व्हॉल्टेर, मॉंटेस्कु या फ्रेंच विद्वानांनी आपल्या वैचारिक लिखाणाने फार मोठे परिवर्तन घडवून आणले. त्यांच्या लिखाणामुळे फ्रेंच जनतेला राज्यक्रांतीची प्रेरणा मिळाली. म्हणून खऱ्या अर्थाने हे विद्वान फ्रेंच राज्यक्रांतीचे उद्गाते ठरतात आणि या वैचारिक क्रांतीला प्रामुख्याने 'फ्रेंच वैचारिक क्रांती' असे ओळखले जाते.

प्रचलित राज्यपद्धतीच्या विरोधी पण मानवतावादी असे हे लिखाण होते. मानवजातीच्या कल्याणकारी संघटनांची व संस्थांची जाणीव त्यांनी समाजाला करून दिली. फ्रान्सच्या सामाजिक आणि राजकीय असंतोषाला या विचारसरणीने फार मोठी चालना तर दिलीच, पण अशक्य वाटणारी क्रांती शक्य करून दाखविली.

अशी वैचारिक क्रांती घडवून आणणाऱ्या काही प्रमुख तत्त्वज्ञानांच्या योगदानाचा परामर्श आपण थोडक्यात पुढीलप्रमाणे घेऊ या.

मॉंटेस्कु (१६८९-१७७५) : जन्माने फ्रेंच असलेला मॉंटेस्कु व्यवसायाने वकील तसेच मोठा राज्यशास्त्रज्ञ आणि इतिहासाच्या अभ्यासक होता. फ्रान्सच्या अनियंत्रित राजसत्तेवर दृढ चढविणारा हा पहिला विचारवंत. राजसत्तेला जे अनिष्ट वळण लागून जी हुकूमशाही प्रस्थापित होऊ पाहत होती त्याला याचा विरोध होता. वीस वर्षांच्या प्रदीर्घ परिश्रमानंतर त्याने 'द स्पिरिट ऑफ लॉज' (कायद्याचे मर्म) हा ग्रंथ १७४८ साली

लिहिला. त्यात त्याने 'सत्ताविभाजनाचे' (सेपरेशन ऑफ पॉवर) तत्त्व मांडले व 'घटनात्मक सरकारची' आवश्यकता सांगितली. प्रचलित जुलुमी राजवट आणि धार्मिक क्षेत्रातील गोंधळ व अन्याय याविरुद्ध त्याने आवाज उठविला. कार्यकारी मंडळ, विधीमंडळ व न्यायमंडळ यांवर आधारित सरकारी सत्तेचे त्याने समर्थन केले. इंग्लंडच्या मर्यादित राजेशाहीचा व लोकनियुक्त पार्लमेंटचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवून त्याने फ्रेंच राज्य व्यवस्थेतील दोषांची चिरफाड केली. त्याच्या लिखाणामुळेच अनियंत्रित सत्ताधीश अशा राजाला काढून टाकून घटनात्मक सरकार निर्माण केले पाहिजे ही भावना फ्रान्समध्ये निर्माण झाली.

व्हॉल्टेर (१६९४-१७७८) : युरोपच्या इतिहासात एक नवे युग निर्माण करणारा हा तत्त्वज्ञानी होता. तो विचार स्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता होता. कवी, इतिहासकार, नाटककार, तत्त्वज्ञ, टीकाकार, शास्त्रज्ञ अशा विविध भूमिकेतून त्याने समाजाची सेवा केली. लोकांना त्याच्याविषयी नितांत आदर होता. लोक त्याला अभिमानाने 'राजा व्हॉल्टेर' असे म्हणत. जुन्या परंपरा आणि सनातनी कल्पना यांचा तो कट्टर शत्रू होता. विनोद आणि टीका (विट अँड सटायर) हे दुधारी शास्त्र घेऊन त्याने सामाजिक विषमता आणि प्रॉटेस्टंट पंथीयांच्या छळावर सडकून टीका केली. हुकूमशाहीचा तो कट्टर विरोधक होता. पण त्याचा लोकशाहीवरही विश्वास नव्हता. लोक कल्याणकारी हुकूमशाहीचा त्याने पुरस्कार केला होता. शंभर उंदरांच्या सत्तेपेक्षा एका सिंहाची सत्ता केव्हाही श्रेष्ठ असे त्याचे सरकारसंबंधी मत होते. व्यक्तिस्वातंत्र्य चर्चेमुळे धोक्यात येते म्हणून त्याचा चर्चवर फार राग होता. अंधश्रद्धेचा त्याला तिटकारा होता. कायद्यातील विसंगती, न्यायपद्धतीतील दोष यांवर त्याने टीका केली. मानवतावादी दृष्टिकोनातून त्याने फ्रान्समधील सामाजिक अन्याय आणि विषमतेला वाचा फोडली. त्याच्या लिखाणामुळेच फ्रेंच लोक आपल्या सामाजिक हक्काविषयी जागृत झाले आणि चर्चेच्या जुलुमाविरुद्ध सतर्क बनले. त्याच्या हसत खेळत वैचारिक भूमिकेतूनच फ्रेंच क्रांतीसाठी लोकांची मनोभूमिका तयार झाली.

फ्रेने (१६९४-१७७४) : व्यवसायाने वैद्य असला तरी फ्रेने याने अर्थकारणाचा अभ्यास केला होता. फ्रान्समधील शेती, व्यापार, उद्योग यांवरील सर्व बंधने रद्द केली पाहिजेत असे त्याचे स्पष्ट मत होते. या विभागांना स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यास फ्रान्सचे आर्थिक सामर्थ्य वाढेल या विचाराचा प्रसार त्याच्या अनुयायांनी फ्रान्समध्ये केला. शेती, व्यापार, व्यवसाय यांवरील बंधने नष्ट करणे हे उद्दिष्ट नंतर क्रांतीने साध्यही केले.

रुसो (१७१२-१७७८) : जीन जॅक्स रुसो याची विचारसरणी अत्यंत क्रांतिकारी स्वरूपाची होती. विद्यमान समाज, राजवट यांमध्ये आमूलाग्र बदल झाले पाहिजेत. त्यांची पुनर्रचना झाली पाहिजे, सुधारणांची ठिगळे लावून ही राजवट सुसह्य होणार नाही, असे क्रांतिकारी बदल झाल्याशिवाय व्यक्तिस्वातंत्र्य अस्तित्वात येणार नाही असे रुसोचे मत होते.

सुधारणा आणि तिने निर्माण केलेले कृत्रिम, सर्वनाशी करार आणि संस्था नष्ट झाल्या म्हणजे माणूस सुखी होईल आणि आदर्श राज्य (आयडेलिक स्टेट) निर्माण होईल अशी त्याची धारणा होती. रूसोच्या लिखाणात लोकांचे सार्वभौमत्व आणि राजकीय समता ही दोन तत्त्वे प्रामुख्याने आढळतात. त्याने मांडलेली ही पोषक तत्त्वे युरोपखंडाला नवीन होती. या दोन तत्त्वांनी लोकांची मने क्रांतिप्रवण बनवली. आपल्या लिखाणाद्वारे त्याने फ्रेंच समाजाची एवढी जागृती केली की, फ्रेंच राज्यक्रांती हे त्याच्याच लिखाणाचे फळ मानले जाते.

कायदे करण्याचा अधिकार हा नेहमी लोकांच्या हाती असला पाहिजे, हे कायदे सर्वाना सारखेच लागू असले पाहिजेत. राज्याचे सार्वभौमत्व हे लोकांच्या हाती असले पाहिजे. हे रूसोचे सिद्धान्त सर्वमान्य आहेत. सामाजिक करार (सोशल कॉन्ट्रॅक्ट) हा प्रसिद्ध ग्रंथ त्याने १७६२ साली प्रसिद्ध केला. मनुष्य हा जन्मतः स्वतंत्र असतो, पण नंतर मात्र तो शृंखलात जखडला जातो या तत्त्वाचा त्याने पुरस्कार केला. त्याच्यामते समाजातील लोकांनी आपसात करार करून समाजाच्या धारणेसाठी सरकारची निर्मिती केली. त्यामुळेच सरकारने लोकांच्या कल्याणासाठी राबले पाहिजे हे तत्त्व त्याने सांगितले. तसे होत नसेल तर ते सरकार नष्ट करण्याचा लोकांना अधिकार आहे. प्रजेचे सार्वभौमत्व किंवा 'सामाजिक इच्छा' (जनरल विल) ही कल्पना रूसोनेच सर्वप्रथम मांडली. समाजात लोकच सर्वसत्ताधीश असल्याने त्यांनीच लोकइच्छेचा आदर करून सरकार योग्य अयोग्य ते ठरवावे असे रूसोने सुचविले. अशा बंडखोर पण आदर्श विचारातून फ्रेंच समाजाला त्याने क्रांती घडवून आणण्याचे सामर्थ्य मिळवून दिले.

डिड्रो (१७१३-१७८४) : हा विश्वकोशाचा संपादक होता. क्रांतीला पोषक अशी कामगिरी त्यानेही केली. विश्वकोशातील लिखाणाद्वारे त्याने फ्रान्सच्या सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक जीवनातील सर्व दोष चव्हाट्यावर आणले. मानवजातीच्या सुधारणेचे त्याचे ध्येय होते. गुलामगिरी, आर्थिक विषमता, कराविषयीचा अन्याय, लाचलुचपत, युद्धावरील अनाटायी खर्च, इत्यादी फ्रान्सच्या जीवनातील दोषावर त्याने आघात केले. सामाजिक प्रगती आणि आर्थिक सुबत्ता या ध्येयाने प्रेरित होऊन त्याने कार्य केले.

या व्यतिरिक्त हेल्वेडॉस याने 'चैतन्य' या ग्रंथातून, तर ऑलपॉक याने 'निसर्ग पद्धती' या ग्रंथाद्वारे धर्म, ईश्वर या कल्पनावर आगपाखड केली. राष्ट्रीय संपत्तीचे उत्पादन आणि वितरण यांवर मूलगामी दृष्टिकोनातून अभ्यास करणाऱ्या इतर तत्त्ववेत्त्यांच्या लिखाणाचा व विचारसरणीचाही तत्कालीन फ्रेंच जनमतार फार मोठा परिणाम झाला. मिरब्यूँ, से, किने असे ते प्रमुख लेखक होते. त्यांच्या लिखाणामुळे शेतकरी व मजूर वर्गाला दिलासा मिळाला. किने, टरगॉट, नेकर, कॅलॉन यांसारख्या अर्थतज्ज्ञांनी लोकांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यावर भर देऊन क्रांतिकारी विचारात आषलें योगदान दिले. फ्रान्सच्या

दिवाळखोरीला प्रतिबंध करण्यासाठी उपाय सुचविले. अमेरिकेतील वसाहतवाल्यांनी साम्राज्यवादी ब्रिटिशांच्या विरुद्ध पुकारलेले स्वातंत्र्य युद्ध आणि त्याला फ्रेंचांनी केलेले सक्रीय साहाय्य यामुळेही फ्रेंचाना अधिक स्फूर्ती क्रांती घडवून आणण्यास मिळाली. तेव्हा फ्रान्समधील सामाजिक विषमता, अनियंत्रित राज्यकारभार, फ्रेंच तत्त्वज्ञांची कामगिरी, आर्थिक दिवाळखोरी आणि अमेरिकेचे स्वातंत्र्ययुद्ध अशा सर्व घटना फ्रेंच राज्यक्रांतीस प्रामुख्याने कारणीभूत झाल्या.

(५) फ्रेंच राज्यक्रांती काळातील महत्त्वाच्या घटना

इ. स. १७७४ मध्ये सोळावा लुई गादीवर आला आणि सुमारे वीस वर्षांनी २१ जानेवारी १७९३ ला त्याला फाशी देण्यात आले. जुन्या राजवटीचा शेवटचा अवतार संपला आणि फ्रेंच राज्यक्रांती पूर्ण झाली. पण दरम्यानच्या काळात अनेक महत्त्वपूर्ण घटना घडल्या. त्यामध्ये लोकसभा, राष्ट्रीय सभेची स्थापना, टेनिस मैदानावरील शपथविधी, बॅस्टिलचा पाडाव, मानवी हक्क चळवळ, विधीमंडळ, प्रजासत्ताक फ्रान्सची निर्मिती अशा अनेक घटनांचा समावेश होतो. या काही ठळक घटनांचा आपण थोडक्यात परामर्श घेऊ या.

टरगॉट, नेकर, कॅलॉन या अर्थतज्ज्ञांची विचारसरणी, त्यांचे योगदान, अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्ध, अमेरिकन वसाहतींच्या स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा यांमुळे फ्रेंच जनमानसावर फार दूरगामी परिणाम झाले. अमेरिकन स्वातंत्र्ययुद्धाने तर फ्रेंच राज्यक्रांती जवळ ओढवून आणली असे म्हणता येईल.

(अ) लोकसभा (इस्टेट जनरल)

जानेवारी १७८९ मध्ये सार्वत्रिक निवडणुका घेण्यात येऊन लोकसभेचे प्रतिनिधी निवडण्यात आले आणि ५ मे, १७८९ मध्ये व्हर्सायच्या राजवाड्यात लोकसभेचे पहिले अधिवेशन सुरू झाले. हा दिवस फ्रान्सच्या इतिहासात अतिशय महत्त्वाचा समजला जातो. अनियंत्रित सत्ताधारी फ्रेंच सम्राटाने फ्रान्सला दारिद्र्यातून मुक्त करण्यासाठी शेवटी नाईलाजाने का होईना लोकसभेचे आयोजन केले. अनियंत्रित व जुलुमी सत्तेला लगाम घालणे, व्यक्तिस्वातंत्र्यासाठी कायदा करणे, कर आकारणीचा अधिकार व सर्वाना समान कर असे यातील मागण्यांचे स्वरूप होते. तिसऱ्या वर्गाच्या प्रतिनिधींना समान अधिकार देण्याचे मान्य करण्यात आले.

(आ) राष्ट्रीय सभा

धर्मगुरू, अमीर उमराव व सामान्य जनता या तीनही वर्गांच्या सभासदांचे एकच संयुक्त सभागृह असावे असे थर्ड इस्टेटच्या प्रतिनिधींना वाटत होते. पण बाकीच्या दोघांचा याला विरोध होता. लुईचाही याला विरोध होता. याविरोधी मिरब्यूँ आणि अँब्रेसियेस यांच्या नेतृत्वाखाली टेनिस कोर्टवर भाषणे व चर्चा होऊन सर्व सभासदांनी फ्रान्ससाठी लेखी घटना तयार होईपर्यंत कधीही विभक्त न होण्याची शपथ घेतली. ही

घटना 'टेनिस कोर्ट ओथ' या नावाने प्रसिद्ध आहे. यामुळे नाईलाजाने लुईने तीनही इस्टेट्सच्या प्रतिनिधींना एकाच सभागृहात संयुक्तरित्या बोलावले: (२७ जून, १७८९) ही बैठक म्हणजे क्रांतीचा शेवट नव्हता तर सुरुवात होती. राष्ट्रीय सभेने नंतर घटना तयार करण्याचे काम हाती घेतले, म्हणून तिला 'घटना समिती' असे नाव पडले. यात तीनही वर्गांचे प्रतिनिधी होते. यातूनच पुढे 'राष्ट्रीय सुरक्षा दल' ही संघटना उदयास आली.

(इ) बॅस्टिलचा पाडाव

सामान्य लोकांचा पाठिंबा असलेली 'राष्ट्रीय सभा' चिरडून टाकण्याचा राजाचा प्रयत्न, नेकर या अर्थसुधारणावाद्यांची हकालपट्टी यामुळे पॅरिसमध्ये संताप व तिरस्कार होता. जनता खवळलेली होती. या जनतेने मॅराट आणि डेस्मोलिन्स यांच्या नेतृत्वाखाली १४ जुलै, १७८९ ला पॅरिसच्या पूर्वेकडील बॅस्टिल तुरुंगावर हल्ला केला व सामान्य कैद्यांना जुलुमी बंधनातून मुक्त केले. जुलुमी राजवटीविरुद्ध स्वातंत्र्याच्या भावनेचा तो विजय होता. १४ जुलै हा 'राष्ट्रीय दिन' जाहीर करण्यात आला. लोकांनी लाल, पांढरा, निळा असा तिरंगा राष्ट्रध्वज म्हणून स्वीकारला. लोकांनी पॅरिससाठी स्वतंत्र सरकारची स्थापना केली. या सरकारला शेवटी लुईने कायदेशीर संमती दिली.

(ई) ४ ऑगस्टची सामाजिक क्रांती

बॅस्टिलवरील हल्यामुळे जुनी राजवट कोलमडून पडली आणि फ्रान्समधील उमरावांची सत्ता संपुष्टात आली. या सर्व घटनेवर जे वार्तापत्र प्रसिद्ध झाले ते राष्ट्रीय सभेपुढे ठेवण्यात आले. त्यावर ४ ऑगस्ट रोजी सामान्य लोकांचे प्रतिनिधी आणि धर्मगुरू व उमराव यांच्यात चर्चा झाली. त्यांनी सामान्य जनतेवर असलेले त्यांचे कर यापुढे रद्द केल्याचे जाहीर केले. या सभेत तीस ठराव पास करण्यात आले. त्यांना 'चार ऑगस्टचे ठराव' म्हणतात. त्यानुसार बिगारी पद्धती, उमरावांचे कर, धर्मगुरूंचे कर रद्द करण्यात आले. नोकरात सर्वांना समान संधी, निःपक्षपाती न्यायदान, सर्व सामाजिक भेद रद्द, स्वातंत्र्य व समता ही फ्रेंच सरकारची भविष्यातील आधारभूत तत्त्वे या सभेत जाहीर करण्यात आली.

(उ) मानवी हक्काचा जाहीरनामा

राष्ट्रीय सभेकडे फ्रान्सची नवी राज्यघटना तयार करण्याचे काम सोपविण्यात आले. राष्ट्रीय सभेचे घटना समितीच्या नात्याने घटना तयार करण्याचे काम सुरूच होते. यातील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे १२ ऑगस्ट १७८९ ला तिने सादर केलेला मानवी हक्कांचा जाहीरनामा. यात लोकांचे स्वातंत्र्य, समानता, सार्वभौमत्व मान्य करण्यात आले. सर्वसमावेशक कायदा मान्य करण्यात आला. न्यायाची संधी देण्यात आली. खाजगी मालमत्तेचा अधिकार मान्य झाला. जन्माधिष्ठित विषमता नष्ट

करण्यात आली. न्यायाची संधी देण्यात आली. खाजगी मालमत्तेचा अधिकार मान्य झाला. जन्माधिष्ठित विषमता नष्ट करण्यात आली. भाषण स्वातंत्र्य, मुद्रण स्वातंत्र्य, संचार स्वातंत्र्य, संघटना स्वातंत्र्य, धार्मिक स्वातंत्र्य मान्य करण्यात आले. जीवित व वित्त हक्क हे पायाभूत मानले गेले.

(ऊ) नवी राज्यघटना

राष्ट्रीय सभेने फ्रान्ससाठी नवी राज्यघटना तयार केली. यात राजाचे पद वंशपरंपरागत ठेवण्यात आले. पण नकाराधिकाराखेरीज राजाला सत्ता ठेवली नाही. सत्ताविभाजनाचे तत्त्व मान्य करण्यात आले. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ या तीनही शाखा स्वतंत्र ठेवण्यात आल्या. सरंजामशाहीतील पारतंत्र्य, विषमता, जुलूम घटनेने नष्ट केले., स्वातंत्र्य, समता, बंधुता प्रस्थापित केली. सरंजामशाहीचे उच्चाटन करण्यात आले.

(ए) नॅशनल कन्व्हेंशनचे कार्य

सार्वत्रिक निवडणुकांनंतर राष्ट्रीय कन्व्हेंशन अस्तित्वात आले. यातून राजाला फाशी देण्यात आली. लष्करी सामर्थ्यात वाढ करण्यात आली. शिक्षणविषयक सुधारणा करण्यात आल्या. नव्या राज्यघटनेची निर्मिती, क्रांतीला विरोध करणाऱ्यांची मालमत्ता जप्त करणे, अन्नधान्याच्या किमती निश्चित करणे व पंचागात बदल घडवून आणणे असे महत्त्वाचे कार्य करण्यात आले.

याव्यतिरिक्त दहशतवादी राज्य समाप्त करण्यात आले. संचालक मंडळाची स्थापना आणि पतन झाले. फ्रान्स प्रजासत्ताक म्हणून घोषित करण्यात आले.

यावरून आपल्याला कल्पना आली असेल की, फ्रेंच राज्यक्रांतीचा फ्रान्सवर आणि संपूर्ण जगावर जो प्रभाव पडला त्यावरून ही घटना संपूर्ण जगाच्या दृष्टीने किती महत्त्वाची ठरली. केवळ फ्रान्सच्याच राजकीय व सामाजिक जीवनावर फ्रेंच राज्यक्रांतीचे परिणाम झाले नाहीत, तर संपूर्ण जगाच्या इतिहासावर आणि मानवजातीच्या भवितव्यावर तिचा खोल परिणाम झाला. त्यामुळे या क्रांतीने जगाच्या इतिहासाला एक वेगळेच वळण मिळाले. संपूर्ण युरोपियन समाजाचा चेहरामोहराच या क्रांतीने बदलून टाकला. सरंजामशाहीला मूठमाती देऊन लोकशाहीची स्थापना केली. अशा अनेक महत्त्वपूर्ण घटना घडल्या की, ज्यामुळे समाजशास्त्रज्ञांना त्यांचा अभ्यास करण्याची नितांत आवश्यकता वाटू लागली. त्यामध्ये मालमत्ताविषयक हक्कांचे हस्तांतरण, समाजव्यवस्थेत झालेला बदल, राजकीय आणि आर्थिक स्थित्यंतरामुळे समाजव्यवस्थेत झालेले परिवर्तन, इत्यादीचा विचार होतो. संपूर्ण युरोपात राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा उदय झाला. उदारमतवादी विचारसरणी निर्माण झाली. समाजशक्ती व अध्ययनाच्या दृष्टीने या क्रांतीचे महत्त्व अनन्यसाधारण होते. नियंत्रित राज्यपद्धतीची निर्मिती, जनतेच्या सार्वभौमत्वाचा स्वीकार, सर्वसमावेशक समान

कायदा, धार्मिक सहिष्णुता अशा काही महत्त्वाच्या नवनिर्मित तत्त्वाचा समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीने अभ्यास करण्याची संधी समाजशास्त्रज्ञांना प्राप्त झाली. फ्रेंच राज्यक्रांतीने सामाजिक, नैतिक, सांस्कृतिक क्षेत्रातही परिवर्तन घडवून आणले. राष्ट्रीय शिक्षण हे त्यापैकीच एक आहे. शिक्षणाचे आधुनिकीकरण करण्यात आले. आज भारतामध्ये जे नवीन शिक्षणाचे प्रवाह निर्माण होत आहे ते दोनशे वर्षांपूर्वी फ्रान्समध्ये निर्माण झाले होते. सार्वजनिक नीतिमत्ता, स्वाभिमान, उद्योगप्रियता निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. अनेक कल्याणकारी सामाजिक संस्थांचा उदय झाला. या सर्व सामाजिक बदलांची प्रक्रिया चालू असताना या क्रांतीने काही नवे प्रश्नही निर्माण केले. उदाहरणार्थ, श्रमिक वर्गाचा दर्जा, मानवी हक्कांतील सुसंगती, भांडवलदारांची मालमत्ता आणि श्रमिक वर्गाची सुरक्षितता, धर्माचे स्थान, धर्माची सामाजिक उपयुक्तता; अशा अनेक प्रश्नांची उकल करण्याची संधी समाजशास्त्रज्ञांना प्राप्त झाली. अनेक सामाजिक विचारवंत त्या दृष्टीने विचारमंथन करू लागले. त्यासंबंधी वादविवाद चालू झाले. साहजिकच समाजशास्त्राच्या निर्मितीला हे सारे वातावरण पोषक होत गेले. अशा सामाजिक स्थित्यंतराचा वैज्ञानिक भूमिकेतून अभ्यास करण्यासाठी समाजशास्त्रासारखे विज्ञान निर्माण होणे गरजेचे ठरले.

१.२.३ औद्योगिक क्रांती

फ्रान्समध्ये फ्रेंच राज्यक्रांती आणि नेपोलियनचा नेत्रदीपक साम्राज्य विस्तार या अभूतपूर्व घटना घडत असताना युरोपमध्ये दुसरी तितकीच महत्त्वाची क्रांती होण्यास प्रारंभ झालेला होता. ती म्हणजे औद्योगिक क्रांती. ह्या औद्योगिक क्रांतीमुळे संपूर्ण युरोपचा हळूहळू परंतु निश्चितपणे कायापालट घडून आला. त्यामुळे ह्या औद्योगिक क्रांतीचे स्वरूप, परिणाम आणि एकूणच इतिहास समजावून घेणे आवश्यक ठरते. अठराव्या शतकाच्या शेवटी शेवटी आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात अनेक यांत्रिक शोध लागून युरोपच्या उत्पादन पद्धतीत जी क्रांती घडून आली तीच औद्योगिक क्रांती या नावाने ओळखली जाते. सर्वप्रथम या क्रांतीची सुरुवात इंग्लंडमध्ये झाली व हळूहळू ती संपूर्ण युरोपमध्ये जाऊन पोहोचली. उत्पादन पद्धतीत जे आमूलाग्र परिवर्तन घडून आले त्यामुळे युरोपीय समाजाच्या सर्वांगीण कायापालट घडून आला.

या औद्योगिक क्रांतीची प्रामुख्याने तीन वैशिष्ट्ये सांगता येतील. (क) हातानी उत्पादन करण्याऐवजी आता यंत्राने उत्पादन होऊ लागले. (ख) व्यवसायाचे ठिकाण घर न राहता कारखाना हे व्यवसायाचे ठिकाण बनले. (ग) भांडवल अथवा कारखानदारीच्या समाजात उदय झाला.

फ्रेंच राज्यक्रांती आणि नेपोलियनचा उदय या घटना घडत असतानाच इंग्लंडमध्ये आर्थिक आणि औद्योगिक क्षेत्रात त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे क्रांतिकारक बदल घडून येत होते. त्यामुळे

इंग्लंडच्या उद्योगधंद्यात विलक्षण वाढ होऊन इंग्लंडची झपाट्याने आर्थिक भरभराट होत होती. इंग्लंडचे सामर्थ्यही वाढत होते. अठराव्या शतकाच्या शेवटी इंग्लंडमध्ये अनेक शोध लागून तेथे उत्पादनाच्या क्षेत्रात क्रांतिकारक बदल झाले. साधारणपणे इ. स. १७६० च्या सुमारास इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांतीची सुरुवात झाली. या क्रांतीतून इंग्लंडमधील लोकजीवनात सर्वप्रथम सामाजिक-आर्थिक दृष्टीने बदल घडून येण्यास सुरुवात झाली. त्यानंतर युरोपमधील इतर देशांत आणि नंतर इतर उपखंडात असे बदल घडून येऊ लागले. प्रामुख्याने इंग्लंडमध्ये नवनवीन प्रांतांचा शोध, वैज्ञानिक शोध, उद्योग आणि व्यापार यांतील वाढ, त्याचबरोबर शहरांची होणारी वाढ या सर्व घटनांमुळे लोकांचे जीवनच बदलू लागले. गृहोद्योग पद्धती आणि गृहउत्पादन पद्धती लयास जाऊ लागली. औद्योगिक क्रांतीमुळे उत्पादनाची नवी तंत्रे व साधने यांचा शोध लागला व त्यातून फार मोठ्या प्रमाणावर वस्तूंचे उत्पादन होऊ लागले. इ. स. १७६० ते १८३० या दरम्यान साधने व तंत्रे यांच्या शोधांची एक मालिकाच सुरू होती. तसेच संघटित उत्पादन पद्धतीतून कारखाना उत्पादन पद्धतीचा उदय झाला होता. संरंजामदारी अर्थव्यवस्थेतून भांडवलदारी उत्पादनपद्धती अस्तित्वात आली. भांडवलदारांचा एक नवीन वर्ग उदयास आला आणि त्याने या नवीन औद्योगिक व्यवस्थेचे नियंत्रण करण्यास सुरुवात केली. या क्रांतीमुळेच हस्तोद्योगांची जागा यंत्रोत्पादन पद्धतीने घेतली. साहजिकच १८ व्या शतकाच्या शेवटी आणि विशेषतः १९ व्या शतकात औद्योगिक क्षेत्रात जे झपाट्याने आणि अगदी भिन्न स्वरूपाचे बदल झाले, त्यामुळे सारे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय जीवन बदलून गेले. तो सर्व प्रकार इतका क्रांतिकारी होता की त्यालाच औद्योगिक क्रांती असे म्हटले जाते.

(१) औद्योगिक क्रांती इंग्लंडमध्येच का घडली ?

युरोपखंडात इंग्लंडमध्येच प्रथमतः औद्योगिक क्रांती का घडून आली याची कारणे आपल्याला थोडक्यात पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- (अ) १८५७ पासून इंग्लंडला सधनता प्राप्त झाली होती. प्लासीच्या लढाईत इंग्लंड विजयी झाले होते. हिन्दुस्थानात पाय रोवून हिन्दुस्थानातून कोट्यवधी रुपयांची लूट इंग्लंडला करता आली. नवीन कारखाने सुरू करण्यास भरपूर भांडवल त्यामुळे मिळाले.
- (आ) इंग्लंडमध्ये खनिज संपत्ती भरपूर होती. कोळसा, लोखंड, चुना अशा खनिज संपत्तीच्या भरपूर खाणी होत्या.
- (इ) जगातील सर्व सागरमार्गावर इंग्लंडचे वर्चस्व असल्याने, व्यापारी जहाजे भरपूर असल्याने मालाची ने-आण करणे सोयीचे होते.

- (ई) कृषिक्रांती घडून आल्याने स्वस्त दरात कारखान्यासाठी मजूर उपलब्ध होत होते.
- (उ) इंग्लंड समुद्रवेष्टित असल्याने इंग्लंडला फारसा धोका नव्हता.
- (ऊ) सर्व जगभर इंग्लंडच्या वसाहती स्थापन झाल्याने तयार मालासाठी बाजारपेठा उपलब्ध होत्या.
- (ए) नवीन कारखाने उघडण्यास सर्व परिस्थिती अनुकूल होती.
- (ऐ) १६८८ च्या वैभवशाली क्रांतीमुळे संपूर्ण लोकशाही स्थापन झाली होती. त्यामुळे आचारविचाराचे स्वातंत्र्य होते.
- (ओ) बौद्धिक स्वातंत्र्य असल्याने नवनवीन शोध लागण्यास सर्व परिस्थिती इंग्लंडमध्ये अनुकूल होती.

(२) औद्योगिक क्रांती म्हणजे नेमके काय घडले ?

औद्योगिक क्रांती म्हणजे काय, ती इंग्लंडमध्येच का घडून आली या गोष्टींची माहिती घेतल्यानंतर आता आपण औद्योगिक क्रांती घडली म्हणजे नेमके काय घडले याचा थोडक्यात परामर्श घेऊ या.

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभीच्या काळात इंग्लंडमध्ये अनेक नवनवीन शोध लागून मोठमोठी यंत्रे तयार होऊ लागली. विशेषतः कापूस किंवा लोकर यांपासून कापड तयार करण्याच्या उद्योगाला लागणारी यंत्रे तयार करण्यासाठी या शोधांचा फार उपयोग झाला आणि या उद्योगाला प्रचंड चालना मिळाली. या शोधांची माहिती पुढीलप्रमाणे घेता येते.

- (अ) फ्लाइंग शटलचा शोध : १७३३ जॉन के याने लावला.
- (आ) स्पिनिंग जेनीचा शोध : १७६७ जेम्स एव्हरग्रीव्हज याने लावला.
- (इ) वॉटर फ्रेमचा शोध : १७६९ रिचर्ड आर्कराईट याने लावला.
- (ई) स्पिनिंग म्यूलचा शोध : १७७९ सॅम्युएल क्रॉम्प्टन याने लावला.
- (उ) पॉवर लूमचा शोध : १७७९ एडमंड कार्टराईट याने लावला.
- (ऊ) छपाई रुळाचे यंत्र : थॉमस बेल याने शोधले.

या सर्व शोधांच्या साहाय्याने कापडाच्या उद्योगात फार मोठी वाढ झाली आणि कापडाचे उत्पादन प्रचंड प्रमाणावर वाढण्यास मदत झाली.

याप्रमाणेच लोखंड, कोळसा उत्पादनातही इंग्लंडने भरीव प्रगती घडवून आणली. यामध्ये जॉन स्मिटन याने हवेचा पंप शोधला आणि हेन्री कोर्ट याने त्यात सुधारणा घडवून आणली. जेम्स वॉट याने बाष्पयंत्राचा (स्टीम इंजिन) शोध लावल्याने

इंग्लंडमध्ये बाष्पयंत्राची सुरुवात १७७६ पासून झाली. या यंत्रामुळे जहाजे आणि आगगाड्या तयार करणे शक्य झाले. इंग्लंडच्या दळणवळणात आमूलाग्र सुधारणा होऊन औद्योगिकीकरणाला गती मिळाली. हेन्री कोर्ट व पीटर ओनियन्स यांच्या सुधारणेमुळे दगडी कोळशाच्या परिपूर्ण भट्ट्या तयार होऊन लोखंडाच्या शुद्धीकरणाला प्रचंड चालना मिळाली. सर हॅफ्रे डेव्ही याने खाणीत प्रकाश देईल व धोक्याची सूचना देईल असा दिवा तयार केला. त्या दिव्याला 'डेव्हीज सेप्टी लॅप' असे नाव मिळाले. हेन्री बेसमर याने अशुद्ध लोखंडापासून पोलाद तयार करण्याची प्रक्रिया शोधून काढली व सर्व प्रकारच्या कारखान्यांत पोलादाचा उपयोग होऊ लागला. सॅव्हीरी याने खाणीतून पाणी खेचून काढण्यासाठी स्टीम पंप शोधून काढला. थॉमस न्युकॅमिन याने बाष्पशक्तीवर चालणारे यंत्र शोधून काढले.

दळणवळणाच्या साधनांतही क्रांती घडून आली. त्यामुळे औद्योगिक उत्पादनातील मालाची ने-आण करणे सुलभ झाले. गिड्रीपासून पक्का रस्ता तयार करण्याची कल्पना जॉन मॅक अँडम याने शोधली. रॉबर्ट फुलटन याने १८०७ मध्ये लाकड्याच्या बोटीवर बाष्पयंत्र बसवून 'क्लरमॉट' नावाचे पहिले जहाज पाण्यावर सोडले आणि जल पर्यटनाचा नवा इतिहास सुरू झाला. १८१४ मध्ये जॉज स्ट्रीफनसन याने वाफेवर चालणारे रेल्वे इंजिन शोधून काढले. विल्यम हेडले याने वाफेवर चालणारी गाडी तयार केली. स्ट्रीफनसन याने नंतर १८३० मध्ये वेगवान असे नवीन 'रॉकेट' इंजिन तयार केले.

याप्रमाणे बिनतारी तारायंत्र आणि टेलिफोन यांच्या शोधामुळे संदेशवहनाच्या क्षेत्रात क्रांती झाली. चार्ल्स व्हीटस्टीन याने विद्युत बिनतारी तारायंत्र शोधून १८६६ मध्ये अटलांटिक महासागरात पहिली केबल टाकली. त्यामुळे संदेशवहन सुलभ झाले.

थोडक्यात, कापड उद्योगधंद्यात झालेले परिवर्तन, औद्योगिक उत्पादनातील वाढ व संशोधन, दळणवळण क्षेत्रातील सुलभता आणि संदेशवहनातील संशोधन व परिवर्तन या सर्व क्षेत्रांत जे क्रांतीकारी परिवर्तन झाले त्यालाच आपण औद्योगिक क्रांती असे म्हणू शकतो. या औद्योगिक क्रांतीमुळे इंग्लंड जगातील एक समृद्ध राष्ट्र तर बनलेच पण त्याचबरोबर यंत्रयुगाची सुरुवात झाली. घरगुती उत्पादनपद्धती मागे पडली. युरोपीय देशांत आयात-निर्यात मोठ्या प्रमाणावर वाढण्यास मदत झाली. औद्योगिकीकरणास झपाट्याने सुरुवात झाली. औद्योगिकीकरणाबरोबरच शहरीकरण आणि आधुनिकीकरण होऊन मोठ्या प्रमाणात सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाला चालना मिळाली. कारखानदारी उत्पादनपद्धतीमुळे उत्पादनवाढीला चालना मिळाली. विभिन्न व्यवसायांची निर्मिती झाली. लोकांचे राहणीमान उंचावले, पण सामाजिक-आर्थिक विषमता निर्माण होण्यासही मदत झाली.

(३) औद्योगिक क्रांतीचे सामाजिक परिणाम

औद्योगिक क्रांतीने मुख्यतः बदल घडवून आणले ते आर्थिक क्षेत्रात. पण त्याचा प्रभाव मात्र सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रावर पडला होता. अर्थात या क्रांतीने घडवून आणलेल्या आर्थिक आणि सामाजिक बदलांचे स्वरूप जवळजवळ सारखेच होते. समाजाच्या अर्थव्यवस्थेत बदल झाल्यामुळे अनेक सामाजिक क्षेत्रावर त्याचा अपरिहार्यपणे प्रभाव पडला. भांडवलवादाचे स्वरूप दिवसेंदिवस अधिक गुंतागुंतीचे होऊ लागले. बँका, इन्शुरन्स कंपन्या, वित्त महामंडळे अधिकाधिक संख्येने अस्तित्वात येऊ लागली. औद्योगिक कामगार, व्यवस्थापक, भांडवलदार असे नवनवीन वर्ग उदयास येऊ लागले.

कारखानदारीच्या विकासाबरोबर कामगारांची संख्या वाढू लागली. गिरणी कामगार ही नवीन संकल्पना आणि नवा कामगार वर्ग उदयास आला. शेतात काम करणारे मजूर कारखानदारी उत्पादनपद्धतीमुळे कारखान्यात काम करण्यासाठी शहराकडे स्थलांतरित होऊ लागले. स्थलांतर प्रक्रिया त्यामुळे गतिमान झाली. खेडे ते शहर असा स्थलांतराचा कल सुरू झाला. पण त्याचबरोबर शहरातील राहत्या जागेचा प्रश्न गंभीर बनू लागला. अनारोग्यकारक परिस्थितीत लोकांना राहावे लागू लागले. उत्पादन वाढ होऊ लागली तसेच लोकसंख्याही वाढू लागली. स्थलांतर आणि लोकसंख्येत वाढ यांतून नागरीकरणाला चालना मिळाली. शहरांची वाढ होण्यास मदत झाली. विशेषकरून औद्योगिक शहरे विकसित होऊ लागली. पण त्याचबरोबर अशा औद्योगिक शहरात सामाजिक-आर्थिक भेद, विषमताही वाढू लागली. श्रीमंत-गरीब अशी दरी निर्माण झाली. तेच तेच आणि कंटाळावाणे काम कारखान्यातील कामगारांना करावे लागू लागले. त्यात ते समाधानी नव्हते. शिवाय त्यांना मोबदलाही कामाच्या प्रमाणात मिळत नव्हता. मार्क्सच्या भाषेत सांगायचे तर कारखान्यातील कामगार हा त्याने केलेल्या उत्पादनापासून अलग होऊ लागला होता. अलगीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली होती. तसेच या औद्योगिक समाजात शहरी जीवनपद्धतीने एक वेगळाच जीवनमार्ग निर्माण केला होता.

औद्योगिक क्रांतीमुळे महत्त्वाचा जो परिणाम झाला तो म्हणजे घरगुती उद्योगधंदे नष्ट झाले. यंत्रोत्पादनामुळे कारखाना उत्पादनपद्धती सुरू झाली. एक माणूस अनेक माणसांचे काम यंत्रावर करू लागल्याने बेकारीचा प्रश्न निर्माण झाला. तसेच प्रत्येक कामाचे विशेषीकरण झाल्याने मजुरांना ठरावीक साच्याचे कामच वाटणीला येऊ लागले. औद्योगिक क्रांतीमुळे कारखान्यांची संख्या वाढली, पण त्याचबरोबर श्रमविभाजनाचे तत्त्वही अमलात आले, विकसित झाले. त्यामुळे श्रमिकाच्या कामाच्या आनंदाला मर्यादा आल्या. कारण त्याला ठरावीक कामच वाटणीला येऊ लागले. मजुरांच्या जीवनात यांत्रिकपणा निर्माण झाला. तसेच कामात पसवलंबन निर्माण झाले. काम

बंद तर कारखानाच बंद अशी परिस्थिती निर्माण झाली. बदलत्या सामाजिक परिस्थितीप्रमाणे उत्पादनपद्धती बदलावी लागली. अन्यथा कारखानाच बंद पडेल काय अशी भीती कामगारांना वाटू लागली, त्यामुळे मजुरांत असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली. कारखानदारीपद्धतीमुळे जरी भांडवलदार वर्गाचा फायदा झाला तरी गरीब वर्गाला मात्र अत्यंत हलाखीला तोंड द्यावे लागले. गरीबी दूर करण्यासाठी स्त्रिया व मुलांनाही काम करावे लागू लागले. परंतु त्यांच्याकडून किती काम करून घ्यावे, त्यांच्या आरोग्याची कोणती काळजी घ्यावी यासंबंधी निश्चित असे धोरण, नियम नसल्यामुळे मालकांकडून त्यांची पिळवणूक होऊ लागली. त्यातून शोषित आणि शोषण कर्ता असे वर्ग निर्माण झाले. कामगारांच्या या दयनीय शोषणाचे वर्णन करणारी 'चार्लस डिकन्स' याची 'डेव्हिड कॉपरफिल्ड' ही कादंबरी त्यामुळेच त्रिखंडात गाजली. तसेच कामगारांच्या दुःखी जीवनाचे चित्रण 'ऑलिव्हर गोल्ड स्मिथ' याच्या 'डेझर्टेड व्हिलेज' या सुंदर कवितेतही पाहण्यास मिळते.

औद्योगिकीकरणामुळे भांडवलदार व मजूर हे दोन परस्पर विरोधी वर्ग निर्माण झाले आणि आपल्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी त्यांच्यात वर्गकलह सुरू झाला. या कलहात टिकाव धरण्यासाठी मजुरांना संघटित होणे अपरिहार्य होते. त्यातून त्यांच्या संघटना म्हणजेच कामगार संघटना निर्माण झाल्या. अशा रीतीने 'ट्रेड युनियन्स' हे उद्योगप्रधान समाज व्यवस्थेचे प्रमुख अंग बनले. कामगारांच्या जीवनमानात सुधारणा होण्याच्या दृष्टीने हा चांगला बदल होता. 'फॅक्टरी ॲक्ट' पास करून कामगारांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी कायदेशीर तरतूद करावी लागली हा एक सूचक बदल होता.

औद्योगिक क्रांतीमुळे सुवत्ता निर्माण झाली आणि तिचे पर्यवसान लोकसंख्यावाढीतही झाले. लोकसंख्यावाढीबरोबर अन्नधान्याचा प्रश्न बिकट बनला. त्यासाठी शेतीउत्पादनवाढीला चालना देण्याचे प्रयत्न होऊ लागले. शेती व्यवसायातही क्रांती झाली. खतांचा, यंत्रांचा, नवीन पेरणी पद्धतीचा, जंतुनाशकांचा अवलंब करून दर एकरी उत्पादन वाढविले जाऊ लागले.

मजुरांची विपन्नता जशी निर्माण झाली; तशी त्यातून समाजवादाचा उदय झाला. कार्ल मार्क्सने आर्थिक-सामाजिक-राजकीय जीवन हे समाजवादाच्या तत्त्वावर असले पाहिजे या तत्त्वाचा पुरस्कार केला. औद्योगिक क्रांतीमुळेच लोकशाहीच्या कक्षा वाढल्या असे म्हणता येईल.

अशा रीतीने औद्योगिक क्रांतीच्या परिणामांचे थोडक्यात जर वर्णन करायचे तर पुढीलप्रमाणे करता येईल.

- (अ) कारखाना उत्पादन पद्धती सुरू झाली, श्रमविभाजन झाले.
- (आ) खेड्यातून शहराकडे लोकसंख्येचे स्थलांतर झाले.
- (इ) लोकसंख्या वाढू लागली, पण लोकसंख्येचे प्रश्न निर्माण झाले.

- (ई) भांडवलदार व मजूर असे दोन वर्ग निर्माण झाले.
- (उ) कामगार संघटनांचा उदय झाला.
- (ऊ) गृहोद्योग पद्धती बंद होऊ लागली.
- (ए) राष्ट्रीय संपत्तीत वाढे झाली पण श्रीमंत-गरीब दरी वाढली.
- (ऐ) व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना अस्तित्वात आली.
- (ओ) लोकशाहीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली.

औद्योगिक क्रांतीच्या या परिणामामुळे आणि परिवर्तन प्रक्रियेमुळे पुराणमतवादी आणि नवविचारवादी अशा दोन्ही विचारांना चालना मिळाली. बदलणारी परिस्थिती गोंधळ आणि अव्यवस्था निर्माण करू शकेल अशी भीती पुराणमतवाद्यांनी व्यक्त केली. तर एंजल्ससारख्या नवविचारवाद्यांनी औद्योगिक कामगारांकडूनच अशा सामाजिक परिवर्तनाची सुरुवात केली जाऊ शकेल असा आशावाद व्यक्त केला.

औद्योगिक क्रांतीने घडवून आणलेल्या या परिवर्तनामुळे बुद्धिवादी लोकांनाही विचारप्रवृत्त केले. सामाजिक विचारवंतांत औद्योगिक क्रांतीच्या या परिणामांच्या बाबतीत एकमत होते. नव्यानेच उदयास आलेल्या कामगार वर्गाचे महत्त्वदेखील या सामाजिक विचारवंतांनी जाणले होते. १८११ ते १८५० या कालखंडाचा इतिहासच हे स्पष्ट करतो, की हा वर्ग आपल्या हक्कांसाठी संघर्ष करीत होता.

(४) औद्योगिक क्रांतीतील प्रमुख विचार

समाजशास्त्रज्ञांना या औद्योगिक क्रांतीने जे विचार प्रवृत्त केले त्यात प्रामुख्याने पुढील महत्त्वाच्या गोष्टींचा उल्लेख करता येतो.

(अ) मजुरांची स्थिती

कारखान्यात काम करून आपला उदरनिर्वाह भागविणाऱ्या लोकांसंख्येचा एक गट उदयास आला. सुरुवातीच्या काही वर्षांत हा वर्ग अत्यंत दारिद्र्यात आणि दयनीय अवस्थेत राहत होता. हे कामगार सामाजिक दृष्ट्या वंचित होते. पण नवीन औद्योगिक व्यवस्थेत या वर्गाची निर्मिती ही अपरिहार्यच होती. ती एक प्रचंड सामाजिक शक्ती होती. या वर्गाचे दारिद्र्य हे एक सामाजिक स्वरूपाचे दारिद्र्य होते हे समाजशास्त्रज्ञांनी जाणले होते. साहजिकच १९ व्या शतकात कामगार हा एक चिंतेचा आणि चर्चेचा विषय समाजशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीने बनला होता.

(आ) मालमत्तेचे हस्तांतरण-परिवर्तन

औद्योगिक क्रांतीच्या काळात पारंपरिक जमीन व जमीनदारी पद्धतीचे महत्त्व कमी झाले आणि पैसा व भांडवल यांना महत्त्व प्राप्त झाले. नवीन औद्योगिक व्यवस्थेतील गुंतवणुकीला मान्यता मिळाली. सरंजामदारांचे महत्त्व कमी झाले आणि नवीन भांडवलदार सत्ताधीश बनले.

फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळातही मालमत्ता हा एक प्रमुख चर्चेचा विषय होता. समाजव्यवस्थेवर त्याचा मोठा परिणाम झाला होता. आर्थिक सुबत्ता, सामाजिक दर्जा आणि राजकीय सत्ता यांच्याशी मालमत्तेचा घनिष्ठ संबंध होता. साहजिकच मालमत्ता व्यवस्थेतील परिवर्तनामुळे समाजाच्या मूलभूत वैशिष्ट्यातच परिवर्तन घडून येण्यास मदत झाली. त्यामुळे मालमत्तेचा प्रश्न आणि सामाजिक स्तरीकरण व्यवस्थेवर झालेला त्याचा परिणाम यांविषयीची चर्चा मार्क्स, टॅकव्हिली, टेन आणि वेबर या समाजशास्त्रज्ञांच्या काळापासून सुरू झाली.

(इ) औद्योगिक शहरे-नगरवाद

औद्योगिक क्रांतीमुळे नागरीकरण हे अगदी अत्यावश्यक आणि अपरिहार्य होते. उद्योगधंदे ज्या प्रमाणात वाढले त्या प्रमाणात मोठ्या स्वरूपात लोकसमूहदेखील वाढले. आधुनिक शहरांची ही वाढ झाली. या नव्या शहरांचे स्वरूपच भिन्न होते. जुनी शहरे म्हणजे मानवी संस्कृती आणि मूल्यांचे एक भांडारच होते. तर आधुनिक शहरे ही दुःख आणि अमानवी कृत्यांचे भांडार म्हणून ओळखली जाऊ लागली. नवीन शहरांचे हे स्वरूप आणि एकूणच शहरीकरण प्रक्रिया तत्कालीन समाजशास्त्रज्ञांच्या चिंतनाचा विषय बनली.

(ई) तंत्रविज्ञान आणि कारखाना पद्धती

१९ व्या शतकात तंत्र विज्ञान आणि कारखाना पद्धती यांवर विपुल असे लिखाण झाले. पुराणमतवादी आणि नवविचारवादी या दोघांनीही या दोन्ही नव्या व्यवस्थेमुळे भविष्यकाळात मानवी जीवन पूर्णपणे बदलून जाईल असे भाकित केले.

या पद्धतीमुळे खेड्यातून प्रचंड प्रमाणात शहराकडे लोकांचे स्थलांतर होऊ लागले. स्त्रिया आणि लहान मुलेही कारखान्यातील कामात सहभागी होऊ लागली. त्यामुळे कुटुंब व्यवस्थेत फरक पडला. कौटुंबिक संबंध बदलले. लोकजीवनावर कारखाना उत्पादन पद्धतीचा प्रभाव जाणवू लागला. कामगार आणि त्याने उत्पादित केलेल्या वस्तू यांतील संबंधातही फरक पडला. कामगार हा वेतनासाठी काम करू लागला. उत्पादित मालावर प्रामुख्याने मशीनचा अधिकार चालू लागला. ही मशीनरी अर्थातच भांडवलदारांच्या मालकीची होती. जीवन आणि कार्य यांत अंतर पडले. मनुष्य हा यंत्रांचा गुलाम बनला आणि मजुरांचे अलगीकरण सुरू झाले हा मार्क्सने विचार मांडला. औद्योगिक उत्पादनपद्धतीमुळे स्त्री आणि पुरुष संबंधही यंत्रवत बनले. त्यात यांत्रिकपणा निर्माण झाला. दुरखीम, वेबर आणि मार्क्स यांसारख्या अभिजात समाजशास्त्रज्ञांनी या विषयाच्या अनुषंगाने भरपूर लिखाण केले. तसेच भावी समाजशास्त्रज्ञांना प्रवृत्त केले. समाजशास्त्राच्या विकासाला मोठे योगदान दिले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) हा भारतीय समाजशास्त्राचा जनकच मानला जातो.
- (२) ग्रीकमध्ये..... हा जगातील पहिला सामाजिक विचारवंत होऊन गेला.
- (३) समाजशास्त्र निर्माण करण्याचे कार्य युगाने केले.
- (४) युरोपमधील औद्योगिक क्रांतीमुळे..... हे जगातील एक समृद्ध राष्ट्र बनले.
- (५) औद्योगिक क्रांतीमुळे..... व हे दोन परस्पर विरोधी वर्ग निर्माण झाले.

(आ) खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) जगाला सामाजिक जीवनविषयीचे तत्त्वज्ञान सांगणारे भारतातील प्राचीन वाङ्मय कोणते ?
- (२) मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे हा मूलभूत विचार कोणी मांडला ?
- (३) मध्ययुगीन कालखंडातील समाजविषयक विचार मांडणारे तज्ज्ञ सांगा.
- (४) फ्रेंच राज्यक्रांती आणि औद्योगिक क्रांती यांच्या आधी युरोपमध्ये कोणत्या क्रांत्या झाल्या ?
- (५) फ्रेंच राज्यक्रांतीतून उदयास आलेली त्रिसूत्री कोणती ?

१.२.४ समाजशास्त्राच्या उदयात बौद्धिक पार्श्वभूमीचे योगदान

आपण आतापर्यंत असे पाहिले, की मध्ययुगातील संपूर्ण जीवन धर्मतत्त्वे व धर्मसंस्था यांच्या श्रद्धेवर आधारलेले होते व त्यामुळे श्रद्धेचे रूपांतर अंधश्रद्धा, अति चिकित्सकपणा यांत होऊन लोक केवळ श्रद्धाळू व भोळसट बनले होते. त्याचा गैरफायदा धर्मगुरू, धर्मोपदेशक व शासकही घेत होते व त्यामुळे सामान्य लोकांच्या जीवनाचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीने शोषण होत होते. याविरुद्ध मानवी बुद्धीने बंड उभारले व नवजीवन काळात श्रद्धेच्या निरंकुशत्वाला आव्हान देण्यात येऊन बुद्धिवाद व प्रमाणवाद महत्त्वाचा मानला जाऊ लागला. नवजीवन किंवा पुनरुज्जीवनाच्या काळात वैज्ञानिक विचारसरणीचा वापर हळूहळू सुरू झाला व अनुभव, निरीक्षण, चिकित्सक वृत्ती यांच्याआधारे निसर्गघटनांचे वास्तव नियम तयार करण्यास येऊ लागले. म्हणजे धर्मप्रामाण्य व श्रद्धा यांची परिणती डोळस व चिकित्सक बुद्धिवादाकडे व बुद्धिप्रामाण्याकडे झाली. मध्ययुगीन स्कॉलॉस्टिकवादाला बुद्धिवादाने विरोध सुरू केला. बुद्धिवादाने जुन्या स्कॉलॉस्टिकवादाला तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात आव्हान दिले असे करणारे जे होते ते बुद्धिवादी तत्त्वज्ञानी होते.

गणितशास्त्राच्या साहाय्याने पदार्थ विज्ञानाची पुनर्रचना करण्यात मानवी बुद्धीला यश लाभले होते, तसेच यश गणिताच्या पायावर नवतत्त्वज्ञान उभारण्यात का मिळू नये असा विचार बुद्धिवाद्यांना सुचला व ते त्या दृष्टीने तात्त्विक विचार करू लागले. असा विचार करण्याच्यामध्ये देकार्त, स्पिनोझा, लायबनिझ, मालब्राश, ग्यूलिंक्स हे अग्रणी होते. या बुद्धिवाद्यांनी ईश्वराविषयी नव्या संकल्पना मांडल्या व मानवी शरीर व आत्मा यांविषयी नव्या उपपत्ती मांडल्या. त्याचे कार्य अत्यंत कठीण होते, कारण आत्म्याच्या ज्या क्षेत्रात आतापर्यंत धर्मगुरूशिवाय कोणालाही प्रवेश नव्हता त्याची कोंडी फोडून त्यांनी धैर्याने व निर्भयपणाने आत्म्याच्या गूढ प्रदेशातही बुद्धीच्या नवीन प्रकाशाच्या साहाय्याने मुक्त संचार व अन्वेषण सुरू केले.

समाजशास्त्राच्या उदयात बुद्धिवादी तत्त्वज्ञानाने जे योगदान दिले आहे ते विचारात घेत असताना प्रथम आपल्याला बुद्धिवाद म्हणजे काय ते थोडक्यात लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

बुद्धिवादाचे वर्णन कुशमन याने फारच समर्पक व अचूक असे केले आहे. त्याच्या मते बुद्धिवादात मध्ययुगाच्या स्कॉलॉस्टिकवादाचे व नवजीवनाचे संमिश्रण झालेले आहे. बुद्धिवाद हे नवे शास्त्र होते पण त्याच बरोबर ते नवे ईश्वरशास्त्रही होते. तसे पाहिले तर बुद्धिवाद हा एक नवीन प्रकारचा स्कॉलॉस्टिकवाद आहे. कारण आपण मध्ययुगीन तत्त्वज्ञानावर प्राणांतिक घात घालत आहोत असा बुद्धिवादाचा समज झालेला असला तरी जुन्या स्कॉलॉस्टिकवादाच्या ठिकाणी नवा स्कॉलॉस्टिकवाद बुद्धिवादाच्या रूपाने आला होता असे म्हणता येईल.

अशा बौद्धिक पार्श्वभूमीतील रेने देकार्त या बुद्धिवाद्याचे योगदान आपण आता तपासून पाहणार आहोत, समजावून घेणार आहोत.

१.२.५ रेने देकार्त याचा द्वैतवाद

आधुनिक तत्त्वज्ञानाचा जनक म्हणून रेने देकार्त प्रसिद्ध आहे. त्याचा जन्म ३१ मार्च, १५९६ रोजी फ्रान्समधील तुरेन प्रांतात ला हेम या गावी झाला. सुसंस्कृत व व्यासंगी अशा कुटुंबात त्याची वाढ झाली. नेसुइट स्कूलमध्ये त्याचे शिक्षण झाले. शाळेविषयी व शिक्षकांविषयी त्याच्या मनात नेहमीच ममतेची भावना असे. त्याने ग्रीक, लॅटिन, या भाषा तर्कशास्त्र, नीतिशास्त्र, गणित, भौतिकी, तत्त्वमीमांसा यांचा अभ्यास केला. १६१८ मध्ये नॅसांच्या प्रिन्स मॉरिसच्या सैन्यात तत्कालीन प्रथेप्रमाणे तो स्वयंसेवक म्हणून दाखल झाला. पण त्याच्या अभ्यासू वृत्तीमुळे त्याला दरबारी किंवा लष्करी अशा कोणत्याच आयुष्यात गोडी वाटेना. राणी ख्रिस्तीना हिच्या आमंत्रणावरून तिला तत्त्वज्ञान शिकविण्यास तो स्वीडनला गेला होता. १० नोव्हेंबर १६१९ च्या रात्री जर्मनीत उत्तम येथे त्याला एक उत्कट, साक्षात्कारासारखा अनुभव आला. गूढ अर्थपूर्ण स्वप्ने पडली. गणिताच्या पद्धतीवर निसर्गाचे एकसंध ज्ञान आधारता येईल

आणि हेच आपले जीवित कार्य आहे, असा ह्या साक्षात्काराचा आशय होता. तो स्वीडनमध्ये असतानाच ११ फेब्रुवारी १६५० ला त्याचे निधन झाले. त्याने आपल्या हयातीत मेडिटेशन्स ऑन फर्स्ट फिलॉसॉफी - १६४१, प्रिन्सिपल्स ऑफ फिलॉसॉफी - १६४४, दि पॅशन ऑफ दिसोल - १६४९ असे ग्रंथ लिहिले.

वरीलप्रमाणे देकार्त याचा संक्षिप्त परिचय करून घेतल्यावर आपण आता देकार्तने मांडलेला द्वैतवाद याविषयी माहिती घेणार आहोत. पण सुरुवातीस द्वैतवाद म्हणजे नेमके काय याचा अर्थबोध पुढीलप्रमाणे करून घेता येतो.

(अ) द्वैतवाद : द्वैतवाद म्हणजे परमात्मा, जीवात्मा व इतर अचेतन विश्व ही परस्परांहून स्वभावतः अत्यंत भिन्न आहेत किंवा आत्मा व ज्ञेय विश्व ही स्वभावतः अत्यंत भिन्न आहेत असा मूलभूत सिद्धान्त होय आणि या मूलभूत सिद्धान्तावर आधारलेले तत्त्वज्ञान हा द्वैतवाद होय.

(आ) विश्वाचे स्वरूप द्वंद्वात्मक असून त्याचे विश्लेषण दोनपेक्षा कमी अंतिम घटकात होऊ शकत नाही असे मानणाऱ्या तत्त्वज्ञानास द्वैतवाद असे नाव आहे असे विश्वाचे घटक परस्परांहून पूर्णपणे भिन्न असतात.

(इ) नित्य द्वंद्वाचा संघर्ष : प्रेम व द्वेष या दोन मूलभूत प्रवृत्ती विश्वाच्या केंद्रस्थानी सतत कार्य करीत असतात असे ग्रीक तत्त्वज्ञ एपेडॉक्लिस याचे म्हणणे आहे. विश्वाच्या अंतर्गात नित्य द्वंद व त्याचा विग्रह चालू असतो व या विग्रहातून प्रगती होत असते. या विश्वाची रचना द्वंद्वात्मक असते. त्याच्या गतिमान वर्तमानातूनच या जगाची व मानवी संस्कृतीची प्रगती होत असते असे हेगेल याचे मत आहे. मार्क्स यानेही द्वंद्वात्मकतेवरच आपल्या भौतिकवादाची इमारत उभी केली आहे. द्वंद्व हे सत्तेच्या केंद्रस्थानी आहे व या अंतर्गत विग्रहामुळेच या विश्वाचे गतिमान परिवर्तन होत असते असे ही उपपत्ती सांगते पण या द्वंद्वाच्या बुडाशीही एक प्रकारचे सुसंवादित्व किंवा मेळ असतो व जगात विग्रह आणि संघर्ष यापेक्षा द्वैताच्या सहकार्यातून सुसंवादित्व व्यक्त होत राहते असेही काही म्हणतात.

(ई) प्लेटोने द्वंद्वाची कल्पना मांडली आहे. तसेच भारतीय तत्त्वज्ञानात तर द्वंद्वाची कल्पना अधिक सविस्तरपणे व मूलभूत स्वरूपात मांडली आहे. मूलभूत अर्थाने भारतीय तत्त्वज्ञानातील ही कल्पना द्वैत-अद्वैत या नावाने ओळखली जाते. अर्थात द्वैतापेक्षा अद्वैतवादी तत्त्वज्ञान हे भारतामध्ये आदर्श म्हणून मानले व स्वीकारले जाते.

□ द्वैतवाद - देकार्तचे मत

देकार्तने मन व शरीर यांना स्वतंत्र द्रव्ये मानून त्यांच्यात मूलभूत फरक मानला व त्यापैकी प्रत्येक द्रव्य स्वतंत्र असून ते त्याच्या विशिष्ट नियमानुसार कार्य करीत असते असे मत मांडले. शरीर हे यंत्रवत असून मन हे विचारात्मक द्रव्य होय. शरीराचे

व्यवहार संपूर्णपणे यांत्रिक रीतीने चालतात. मन किंवा आत्मा मात्र नियमानी बद्ध नसतो. मानव-प्राणी जड व किट्ट यांच्या संयोगाने बनलेला आहे असे देकार्तचे मत आहे. त्याच्या मते शरीर व मन ही गुणात्मक दृष्ट्या भिन्न असली तरी त्यांच्यात कार्यात्मक सहचर्य असते व ते 'पिनियल' ग्रंथीच्या ठिकाणी मेंदूत घडून येते. देकार्तच्या मनाचा त्यानंतरच्या वैज्ञानिक संशोधनावर व विशेषतः मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनावर विलक्षण परिणाम झालेला आढळतो. अलीकडील मानसशास्त्रातील वर्तनवादी उपपत्ती ही शरीरास संपूर्णपणे 'भौतिक यंत्र' समजणाऱ्या देकार्तच्या कल्पनेची परिणती आहे. अर्थात देकार्तचे हे मूलगामी द्वैत मत फार काळ टिकले नाही. पुढे स्पिनीझाने आपल्या एक द्रव्याच्या संकल्पनेत या दोघांना 'गुणाचे' स्थान देऊन दुय्यम ठरविले व ते एकाच अंतिम द्रव्याचे आविष्कार आहेत असा सिद्धान्त मांडला.

देकार्तची द्रव्याची व्याख्या म्हणजे जे स्वयंभू असून ज्याच्या अस्तित्वाला इतर कशाची जरूरी नाही ते जर सृष्ट द्रव्ये विचारात घेतली तर ह्या अर्थी ती द्रव्ये नव्हेत. ती दुसऱ्यावर नसली तरी ईश्वरावर अवलंबून असतात. द्रव्यात एक सारभूत गुण असून इतर दुय्यम गुण असतात. चेतन द्रव्याचा सारभूत गुण विचार असून जडद्रव्याचा विस्तार आहे. या गुणाशिवाय ते राहू शकत नाहीत. चेतनात विस्तार व जड द्रव्यात विचार लेश मात्रही नसल्याने ती पूर्ण स्वतंत्र आहेत, हाच देकार्तचा प्रसिद्ध द्वैतवाद. हे द्वैत वैध असले तरी अंतिम मात्र नाही.

हव्या त्या वस्तूचे संवेदन हवे तेव्हा होत नाही म्हणून संवेदनाचे कारण आपण स्वतः नाही. ते कारण ईश्वरही नाही. कारण ईश्वर आपल्याला फसवीत नाही. म्हणून ही वेदने बाह्य जगातून आली असली पाहिजेत. या जगातील अणूंच्या हालचालीने वेदने होतात, हा अर्वाचीन भौतिकशास्त्रातील विचार त्याने मांडला. ईश्वराने निर्माण केलेल्या पुरेशा द्रव्यातून सर्व जगाची निर्मिती होऊ शकेल, या त्याच्या विचारात विकासवादाची बीजे आहेत.

विश्वात जिथे तिथे जडद्रव्यच आहे. गती म्हणजे वस्तूंचे जागा बदलणे. गतीचे अंतिम कारण ईश्वर आहे. ईश्वराचे सर्व व्यवहार मानवासाठी आहेत असे समजणे चूक आहे. निसर्गात तसा प्रयोजनवाद नसून सर्वत्र यंत्रवादाचे साम्राज्य आहे. कोळी हे एक विणणारे यंत्रच आहे आणि फक्त शारीरिक गोष्टींच विचारात घेतल्या तर मानवी शरीर यंत्रच आहे. ईश्वर अतिकुशल यंत्रज्ञ असल्याने त्याने अच्युत्तम यंत्रे तयार केली आहेत. सहजप्रवृत्तीचे वर्तन यंत्रवादी असल्याने पशूंचे वर्तन यांत्रिकच आहे. मानवातही सहजप्रवृत्ती बऱ्याच असल्याने तेथेही यंत्रवाद आणावा लागेल. म्हणून मनः काय हे द्वैत देकार्तने मानवाच्या बाबतीत सोडले आहे व मनः काय संयुक्त योजले आहे. बुद्धिमान आत्माच्या अस्तित्वाने मानवी शरीरात प्रयोजनवाद शक्य आहे. ईश्वरेच्छेने आत्मा व शरीराचा अतर्क्य संबंध आला आहे. मेंदूतील पीनियल ग्रंथीतील शुद्ध ज्योतिस्वरूप प्राणतत्त्वाद्वारे

अवयवांच्या हालचाली होतात. या ग्रंथीद्वाराच मानवी शरीरात मन व शरीर यांचा परस्परसंबंध येतो.

देकार्त असा निष्कर्ष काढतो की मन आणि शरीर ही दोन भिन्न द्रव्ये आहेत. द्रव्य म्हणजे ज्याचे एक विशिष्ट स्वरूप असते असे अस्तित्व. जाणीव हे जसे मनाच्या स्वरूपाचे सार असते त्याप्रमाणे विस्तार हे शरीराच्या स्वरूपाचे सार असते. 'सार' ही संकल्पना अ‍ॅरिस्टॉटलची आहे. एखाद्या विशिष्ट प्रकारच्या वस्तूचे सार म्हणजे जे धर्म अंगी असल्यामुळे वस्तू त्या विशिष्ट प्रकारची वस्तू आहे असे ठरते ते धर्म. उदाहरणार्थ, तीन रेषांनी बंदिस्त असणे हे त्रिकोणाचे सार आहे. ह्यापासून देकार्त असा निष्कर्ष काढतो की (ईश्वर वगळला तर) विश्वात दोन भिन्न स्वरूपाची द्रव्ये आहेत. जाणीव हे ज्यांच्या स्वरूपाचे सार आहे अशी मने, आणि विस्तार हे ज्यांच्या स्वरूपाचे सार आहे असे जडद्रव्य. शरीर हे जडद्रव्यात मोडते. ही परस्परांहून पूर्णपणे भिन्न प्रकारची अशी द्रव्ये आहेत आणि कोणतेही निर्मित द्रव्य या दोहोतील एका प्रकारचे असते. ही दोन द्रव्ये पूर्णपणे भिन्न प्रकारची आहेत. ह्यापासून असे निष्पन्न होते, की एका प्रकारच्या द्रव्याच्या अंगी दुसऱ्या प्रकारच्या द्रव्याचा सारभूत धर्म असू शकत नाही. म्हणजे मनाच्या ठिकाणी विस्तार इत्यादी जड द्रव्याचा धर्म असू शकत नाही किंवा जड द्रव्याच्या ठिकाणी जाणीव हा धर्म असू शकत नाही. म्हणजे शरीर आणि मन ही दोन द्रव्ये अनिवार्यतेने भिन्न असलेली द्रव्ये असतात. माणसाला शरीर असते आणि मनही असते. पण माणूस हे एक द्रव्य नसते. मन आणि शरीर (जडद्रव्य) यांची ती युती असते. म्हणून देकार्त मन आणि जडद्रव्य अशी दोनच भिन्न प्रकारची द्रव्ये आहेत असे मानतो. त्याप्रमाणे वस्तूंच्या ठिकाणी जे सर्व वेगवेगळे धर्म आढळतात ते जाणीव आणि विस्तार या दोन सार धर्मांचे प्रकार असतात असेही तो मानतो. भावना, इच्छा, संवेदन, इत्यादी जाणीवेचे वेगवेगळे प्रकार आहेत, तसेच गती, स्थिती, इत्यादी विस्ताराचे प्रकार आहेत.

देकार्तच्या मताप्रमाणे माणूस म्हणजे आत्मा किंवा मन आणि शरीर यांची युती असते. प्राण्यांना आत्मा नसतो, जाणीव नसते. त्यांची शरीरे म्हणजे जडद्रव्ये असल्यामुळे ती केवळ यंत्रासारखी असतात. त्यांच्या सर्व शारीरिक क्रिया, हालचाली केवळ भौतिकीवर आधारलेले असते या मताचा देकार्त पुरस्कर्ता होता. पण माणसाच्या बाबतीत मात्र त्याचा आत्मा आणि त्याचे शरीर परस्परांवर कार्ये करतात. माणसाची इच्छाशक्ती त्याच्या शारीरिक कृतींना दिशा देते आणि बाह्य पदार्थ इंद्रियांवर कार्ये करून मनात वेदने निर्माण करतात असे तो मानीत असे. पण आत्मा आणि शरीर ही जर पूर्णपणे भिन्न प्रकारची द्रव्ये असतील, तर त्यांच्यामध्ये हा परस्परसंबंध कसा काय शक्य होतो, हा एक कूटप्रश्नच आहे.

थोडक्यात, तात्त्विक दर्शन म्हणून ज्याचा उल्लेख करता येईल असे तत्त्वज्ञान देकार्तने सांगितले, म्हणून अर्वाचीन तत्त्वज्ञानाचा जनक असे त्याला यथार्थपणे संबोधले जाते. त्याचे

ज्ञानशास्त्र बुद्धिवादी तर मानसशास्त्र अन्योन्यसंबंधवादी आहे. जगाचा शोध व मानवाचा शोध या दोन्ही बाबतीत देकार्तचे विचार नवजीवनकालाला साजेसेच होते. स्वतःचे निश्चित अस्तित्व हा प्रारंभबिंदू व एक पद्धती त्याने तत्त्वज्ञानाला उपलब्ध करून दिली. त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा परिणाम असाधारण असून त्याला 'कार्टेशियन वाद' म्हणूनही संबोधले जाते. बुद्धिवादी व अनुभववादी दोन्ही तत्त्वज्ञानावर त्याचा छाप असून कार्टेशियन संप्रदायच त्याच्यानंतर निर्माण झाला. अनुभववादावर देकार्तची छाप जास्त स्पष्ट आहे. ज्ञानशास्त्र आणि अनुभववादी भूमिकेचेच त्याने समर्थन केले. त्याचे तत्त्वज्ञान अधिक सुव्यवस्थित, तर्कशुद्ध, शिस्तबद्ध व बुद्धिनिष्ठतेच्या पायावर उभे असल्याने समाजशास्त्रीय विचारांना ते पोषक ठरले.

१.२.६ प्रबोधन युगातील प्रमुख संकल्पना

(१) प्रबोधनाचा अर्थ व स्वरूप

युरोपच्या आणि पर्यायाने जगाच्या इतिहासातील ज्या नवविचारांच्या आंदोलनासाठी आपण प्रबोधन ही संज्ञा वापरतो त्याला इंग्रजीत Enlightenment (एनलाईटनमेंट) असे म्हणतात. तसेच पुनरुज्जीवन Renaissance (रेनेसन्स) या अर्थानेही त्याकडे पाहिले जाते. साधारणतः पंधराव्या शतकाच्या अखेरीपासून सुरू झालेल्या नवविचारांच्या आंदोलनाला 'प्रबोधन' म्हटले जाते.

मध्ययुगीन संकल्पना, संस्था आणि समाज याविरुद्ध केलेले बंड व नवजीवनाने सुरू केलेले कार्य सोळाव्या व सतराव्या शतकात तसेच पुढे चालू राहिले. सुधारणांची चळवळ, इंग्लंड व फ्रान्समध्ये झालेली राजकीय व सामाजिक स्थित्यंतरे, बुद्धिवादी विचारसरणी, अनुभवप्रामाण्य, स्वतंत्र व मुक्तविचारसरणी यांमुळे जीवनाचा संपूर्ण दृष्टिकोनच बदलून टाकला. या नवीन कल्पनांचा व्यापक प्रसार करून त्या लोकप्रिय बनविण्याचे कार्य अठराव्या शतकाने केले म्हणून त्या शतकाला प्रबोधनाचे शतक किंवा प्रबोधनाचा कालखंड (१६९०-१७८१) असे म्हटले जाते. प्रबोधनात संपूर्ण बौद्धिक आंदोलन व प्रगती व्यक्त होते. 'एसे कनसर्निंग ह्यूमन अंडरस्टॅंडिंग' हा लॉक याचा प्रबंध १६९० मध्ये प्रसिद्ध झाल्यावर प्रबोधन कालखंडाला सुरुवात झाली. तसेच प्रबोधनात गती मिळाली १७८१ मध्ये जेव्हा कान्ट याचा 'क्रिटिक ऑफ प्युअर रीझन' हा ग्रंथ प्रकाशित झाला तेव्हा.

तसेच मानवी विचाराला अनिर्बंध स्वतंत्र मिळाले पाहिजे व तो सर्वदृष्टींनी बंधनरहित बनून मुक्त बनला पाहिजे अशी जोरदार मागणी सुरू झाली. दुराग्रह आणि गूढवादांच्या छायेच्या विरुद्ध मानवी विवेकबुद्धी अधिक प्रखर झाल्याने जगाचे, अस्तित्वाचे व जीवनाचे सत्य स्वरूप अधिकाधिक स्पष्ट होऊ लागले. म्हणून या नव्या प्रकाशाच्या कालखंडाला 'प्रबोधन' 'प्रदीपन' व 'बौद्धिक' युग असे ओळखले जाते.

प्रबोधनकाळात सर्व प्रकारच्या मुक्त कल्पना विहाराच्या विरुद्ध आवाज उठवून त्याचा निषेध करण्यात आला. सामान्य मानवी बुद्धीच्या आधारे नैसर्गिक व दैनंदिन घटनांचे विवरण करण्यास सुरुवात झाली. मानवी जीवनाच्या सर्व गहन समस्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी सर्वसामान्य मानवी बुद्धीचा दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला. व्यवहार व विज्ञान समजणाऱ्या बुद्धीनेच तत्त्वज्ञानाचेही आकलन व विश्लेषण केले पाहिजे आणि एकाच बुद्धिनिष्ठ विचारसरणीने सर्व प्रकारच्या समस्या सोडविल्या पाहिजेत असा आग्रह या काळातील लोकांनी धरला. ईश्वर, अति नैसर्गिक गोष्टींऐवजी भौतिक जगाकडे व विशेषतः मानवाकडे लक्ष वळवले पाहिजे असा दृष्टिकोन विकसित होऊ लागला. प्रत्येक व्यक्तीने सत्य-असत्य, युक्त-अयुक्त, चांगले-वाईट यांविषयीचा निर्णय स्वतःच घेतला पाहिजे यावरही भर देण्यात येऊ लागला. नवा बुद्धिनिष्ठ व चिकित्सक दृष्टिकोन निर्माण होऊ लागला. प्रबोधनाची दृष्टी व्यक्तिनिष्ठ व करुणाजनक होती. आत्मबोध आणि आत्मप्रदर्शन करणारी अशी मनाची प्रवृत्ती होती. स्वतःवर प्रेम करण्यात प्रबोधनातील मानव गुरुफटलेला होता. प्रबोधन काळातील तत्त्वज्ञान विश्वशासकीय व सद्बुद्धशास्त्रीय विकारापासून मानवी मनाच्या विचाराकडे वळले होते. केवळ दैवी व अतिद्रिय वस्तूंचा व घटनांचा विचार न करता पार्थिव जीवनातील सर्व प्रकारच्या घटकांचा विचार करण्यात मानव रंगू लागला, तसेच व्यावहारिक प्रश्नांची उत्तरे शोधू लागला होता. मनुष्य व्यक्ती व तिचे मन, मानवाचे आंतरिक जीवन हा अभ्यास विषय म्हणून स्वीकारण्यात आला.

मानवी बुद्धीच्या प्रचंड सामर्थ्यावर प्रबोधनाची गाढ श्रद्धा होती. कोणत्याही आव्हानाला आणि समस्येला समर्थपणे तोंड देण्याची क्षमता मानवी बुद्धीत आहे यावर प्रबोधनाचा भर होता. तत्त्वज्ञान हे विद्वानापुरते मर्यादित न राहता सर्वसामान्य लोकापर्यंत ते जाऊन पोहोचले. मानवता, सद्भावना, नैसर्गिक हक्क, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव हे शब्द प्रत्येकाच्या तोंडी घुमू लागले. मानव कल्याण व मानवी सुख हे आपले कार्य आहे असे राज्यकर्तेही मानू लागले. सद्बुद्धिवेकबुद्धी प्रमाण मानली जाऊ लागली. समानता, आर्थिक स्वातंत्र्य, समान संधी याबरोबरच कायद्यापुढे सर्व समानता यांचा पुरस्कार होऊ लागला. थोडक्यात, अवास्तवापेक्षा वास्तव, कल्पनेपेक्षा सत्य आणि अप्रत्यक्षाऐवजी प्रत्यक्ष अशी प्रबोधन काळाची विचार करण्याची प्रवृत्ती होती.

यावरून आपल्याला प्रबोधन युगातील प्रमुख संकल्पना सहजपणे लक्षात घेता येतात. आपण आता या संकल्पनाची माहिती येथून पुढे घेणार आहोत.

(२) प्रबोधन युगातील प्रमुख संकल्पना

प्रबोधन युगाने आपल्याला काही मोलाच्या गोष्टी मिळवून दिल्या आहेत. या मोलाच्या गोष्टी म्हणजेच काही प्रमुख संकल्पना आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे लक्षात घेता येतात.

(अ) व्यक्तिस्वातंत्र्य किंवा व्यक्तिवाद

प्रबोधनाच्या प्रक्रियेतील ही सर्वात महत्त्वाची संकल्पना अथवा वैशिष्ट्य मानले जाते. जो जो मूल्यात्मक विचार व निर्णय करावयाचा असेल तो व्यक्तीने स्वतंत्रपणे परंपरा, धर्म, धर्मसंस्था, धर्मगुरू, ईश्वर, परलोकांचे आकर्षण व नरकाची भीती, धर्मग्रंथ, शासनसंस्था यांपैकी कशाचेही मनावर ओझे, दडपण न मानता मुक्त मनाने केला पाहिजे यावर प्रबोधनाचा मुख्य भर व आग्रह आहे. समाजात व लोकांमध्ये घडवून आणावयाचे बदल शस्त्रांच्या जोरावर अथवा सक्तीने न घडवून आणता विचारांची देवाणघेवाण करून, परस्परांचे दृष्टिकोन सहानुभूतीने समजून घेऊन, सर्वांमध्ये एकमत होण्यासाठी प्रयत्न करणे, सर्वांचे हित व सुख ज्यामुळे साधता येतील असा मार्ग शोधणे, परस्पर विचाराने मतभेद व संघर्ष मिटविता येतात यावर प्रबोधनाचा विश्वास होता. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार जरी प्रबोधनाने केलेला असला तरी त्यातून समाजव्यवस्थेला आणि सामाजिक परस्पर संबंधांना धक्का पोहोचू नये अशीही अपेक्षा बाळगलेली होती.

(आ) बुद्धिवादी विचारसरणी

प्रबोधनात विशेष महत्त्व कशाला असेल तर ते बुद्धीला. काहीही गृहीत न धरता घटनांचे, जगाचे, मनाचे, आत्म्याचे, ईश्वराचे, धर्माचे अथवा नीतीचे जे प्रत्यक्ष रूप पाहावयास व अनुभवावयास मिळेल त्याचा स्वतंत्रपणे बुद्धीच्या जोरावर अर्थ लावण्यात येतो. म्हणून प्रबोधनकाळात परंपरागत धर्म, धार्मिक श्रद्धा, धर्मसंस्था यांचे वर्चस्व झुगारून देण्यात आले. बौद्धिक विचारस्वातंत्र्याला सार्वभौम महत्त्व देण्यात आले. चिकित्सक दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला.

(इ) अनुभवाश्रितता आणि प्रत्यक्ष निरीक्षण

अनुभवाच्या व प्रत्यक्ष निरीक्षणाच्या भक्कम पायावर उभे राहून सत्याचा शोध करणे व त्याची मांडणी सर्वांना समजेल अशा व्यावहारिक, तर्कशुद्ध भाषेत करणे यावर प्रबोधनाचा भर आहे. प्रबोधन अमूर्त गोष्टीवर भर देत नाही.

(ई) समानता

सर्व व्यक्ती समान असतात, सर्वांना आपापल्या परीने व प्रवृत्तीनुसार जगण्याचा हक्क असतो, त्यासाठी सर्वांना परस्परांचे सहकार्य लागते व म्हणून प्रत्येक व्यक्तीने स्वतः अहंकारी, स्वार्थी, स्वयंकेन्द्रित व आक्रमक न बनता सर्वांविषयी समानतेची, नम्रतेची भावना बाळगली पाहिजे. यासाठी संयमावर भर दिला पाहिजे अशी प्रबोधनाची शिकवण आहे.

(उ) इतर संकल्पना

ज्या इतर पण महत्त्वाच्या संकल्पना प्रबोधनातून उदयास आल्या त्यामध्ये अनेक गोष्टींचा समावेश करता येतो. प्रबोधनामागे मानवावर होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या सक्ती विरुद्ध बंड करण्यास शिकविले: मानवाला स्वतःच्या पायावर खंबीरपणे

उभे राहण्यास शिकविले. मानवात आत्मविश्वास निर्माण केला. स्वतःच्या मनाला खंबीरपणे चिकटून राहण्यास शिकविले. कालबाह्य कल्पनांचा त्याग करण्याचा कानमंत्र दिला. काटेकोर विचार, चिकित्सक बुद्धिवादी विश्लेषण, तार्किक युक्तता, वैज्ञानिक कसोटी या गोष्टींना प्रबोधनाने जन्म दिला. माणसाला त्याच्या हक्कांची कल्पना व जाणीव करून देण्याचे कार्य प्रबोधनाने केले. प्रबोधनाची विचारपद्धती अनुभवनिष्ठ, वैज्ञानिक, चिकित्सक व बुद्धिवादी होती. भावनांनी विचार अस्पष्ट व धूसर बनतो म्हणून बौद्धिक विचारच स्वच्छ दृष्टी देऊ शकतो. त्यामुळे प्रबोधनाने बुद्धिनिष्ठ विचारावर अधिक भर दिला. तसेच तर्कशुद्ध विचार व तार्किक युक्तिवादावरच भर दिला.

प्रबोधनाने आपल्याला ज्या गोष्टी मिळवून दिल्या त्या लक्षात घेण्यासारख्या आहेत. प्रबोधनामुळे आपल्याला राजकीय स्वातंत्र्य, आर्थिक मुक्ती, धार्मिक सहिष्णुता, विकार करण्याचे व त्यांना प्रसिद्ध करण्याचे स्वातंत्र्य जसे मिळाले; तसेच शिक्षणावरील श्रद्धा, सामाजिक प्रगतीवरील विश्वासही प्राप्त करून दिला. अंधश्रद्धांचा त्याग करण्यात आला. प्रबोधन या शब्दातून अस्पष्टता, धूसरता, गोंधळ या गोष्टी नाहीशा झाल्या आणि निःसंदिग्ध, स्वच्छ निरीक्षण, बुद्धिनिष्ठ विचारांचा प्रखर प्रकाश निर्माण झाला. त्यासाठीच जो Aujklanung म्हणजे 'स्वच्छ करणे' हा जो जर्मन शब्द वापरला जातो तो अर्थपूर्ण वाटतो. अठराव्या शतकातील प्रबोधनाच्या कालखंडात आत्मप्रेरणा व आत्मविश्वास निर्माण करणारे दोन महनीय विचारवंत होऊन गेले. ते म्हणजे रूसो व व्हॉल्टेअर. अकृत्रिम जीवन जगण्याचा मानवाला प्राथमिक हक्क असतो असे रूसोने सांगितले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

(अ) रिकाम्या जागी योग्य शब्द भरून वाक्य पूर्ण करा.

- (१) शरीर हे असून मन हे विचारात्मक आहे.
- (२) पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस सुरू झालेल्या नवविचारांच्या आंदोलनाला म्हटले जाते.
- (३) प्रबोधनाच्या कालखंडाच्या सुरुवातीला ह्यांच्या ग्रंथाने तर अखेरीस ह्यांच्या ग्रंथाने त्यास गती मिळाली.
- (४) कार्यकारण संबंध, प्रामाण्य व बुद्धिप्रामाण्य हे वैज्ञानिक दृष्टिकोनातील महत्त्वाचे टप्पे आहेत.

(आ) खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) प्रबोधन युगात कशाचे वर्चस्व झुगारून देण्यात आले होते ?
- (२) द्वैतवाद ह्या तत्त्वज्ञानाचा जनक कोण ?

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

समाज : समाज म्हणजे केवळ माणसांचा समुच्चय अथवा एकत्रीकरण नसते. तर समाज म्हणजे व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्तिसमूह आणि समूह-समूहातील स्थिर स्वरूपाच्या सामाजिक संबंधांची एक व्यवस्था असते. थोडक्यात समाज म्हणजे स्थिर स्वरूपाच्या सामाजिक संबंधांची व्यवस्था असते.

समाजशास्त्रीय विचार : समाजशास्त्रीय विचार हा सामाजिक विचार नव्हे. सामाजिक जीवन जसे आहे तसे लक्षात घेणे आणि त्याचा अन्वयार्थ लावणे यावर समाजशास्त्रीय विचार आधारित असतो. समाजशास्त्रीय विचार हा वस्तुनिष्ठ निरीक्षणावर आधारित असतो. तसेच त्यामध्ये पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोन नसतो. आत्मकेंद्रितता आणि स्वसमूहकेंद्रितता यांपासून समाजशास्त्रीय विचार हा पूर्णपणे स्वतंत्र अथवा अलिप्त असतो. सामाजिक अनुभूतीच्या आधारे केले जाणारे सामाजिक घटनांचे विश्लेषण आणि मांडले जाणारे विधान म्हणजे समाजशास्त्रीय विचार.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन/वैज्ञानिक अभ्यास पद्धती : अभ्यास विषयासंबंधी शोधलेले पुरावे, त्यातील क्रम, घटनेतील परस्परसंबंध, इत्यादी लक्षात घेऊन अत्यंत तर्कशुद्ध व वस्तुनिष्ठ पद्धतीने जे निष्कर्ष काढले जातात त्या पद्धतीला वैज्ञानिक पद्धती म्हणतात. म्हणजेच संशोधनासाठी वापरला जाणारा वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन म्हणजेच वैज्ञानिक दृष्टिकोन होय अथवा वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे ज्ञानाचे शिखर गाठण्यासाठी विशिष्ट मार्गाने जाण्याची अंतर्गत प्रेरणा होय. व्यक्ती निरपेक्ष दृष्टिकोनातून भिन्न भिन्न परिस्थितीत कार्यकारण संबंध शोधणे याच्याशी वैज्ञानिक दृष्टिकोन निगडित आहे.

कार्यकारण संबंध : घटनेचे कारण आणि घटनेचा परिणाम यातील परस्परसंबंधानुसार जे सामान्य विधान मांडले जाते त्याला कार्यकारण संबंध म्हणतात. दोन घटनातील परस्परसंबंध आणि त्यांच्या परिणामांची शास्त्रशुद्ध चिकित्सा करण्याचा जो मार्ग अथवा जी पद्धती असते तिला कार्यकारण संबंध असे म्हटले जाते. या पद्धतीद्वारे जे नियम प्रतिपादन केले जातात त्याला कार्यकारण संबंधात्मक नियम असे म्हणतात.

अनुभवप्रामाण्य (अनुभवाश्रितता) : प्रत्यक्ष निरीक्षण व अनुभूती या आधारावर ज्ञान मिळविण्याचा व त्या आधारे सामान्य नियम मांडण्याचा जो मार्ग असतो त्याला अनुभवप्रामाण्य असे म्हणतात. अनुभवाच्या आधारे सत्याचा शोध घेण्याचा हा प्रयत्न असतो. घटनातील सुसंगती प्रस्थापित करण्यासाठी अनुभवप्रामाण्यता महत्त्वाची व आवश्यक असते.

बुद्धिप्रामाण्य : तर्कशुद्ध आणि अनुभवाश्रित नियमांच्या आधारे विचार आणि क्रिया यांच्यातील विश्वसनीयता संपादन करण्याचा मार्ग म्हणजे बुद्धिप्रामाण्यता होय. तर्कशुद्ध विचारसरणी व आपल्या बुद्धीला जे पटेल म्हणजेच योग्य अयोग्य यातील भेदाभेद करण्याची क्षमता म्हणजे बुद्धिप्रामाण्यता असे म्हटले जाते. ज्यामध्ये वस्तुनिष्ठता शोधण्याचा प्रयत्न तर्क व बुद्धीच्या आधारे केला जातो तोच बुद्धिप्रामाण्यवाद.

समाजव्यवस्था : समाजव्यवस्था म्हणजे सामाजिक आंतरक्रियांची व्यवस्था. स्थिर स्वरूपाच्या सामाजिक संबंधातून जी व्यवस्था निर्माण होते तिला समाजव्यवस्था म्हणतात. समाजातील विविध घटक भागात म्हणजे व्यक्ती, व्यक्तींचे परस्परसंबंध, समूह, संस्था, संघटना, इत्यादीमध्ये जी कायम स्वरूपी व स्थिर स्वरूपी व्यवस्था निर्माण होते ती समाजव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते.

स्तरीकरण : स्तरीकरण म्हणजे विविध गटांत झालेली विभागणी. ही विभागणी विषम तत्वावर झालेली असते. सामाजिक स्तरीकरण म्हणजे समाजाची अशा कायम गटात विभागणी असते, की ज्या गटातील परस्परसंबंध श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या कल्पनेवर आधारलेले असतात. सामाजिक स्तरीकरणाचे वय, लिंग, वंश, जात, वर्ग, शिक्षण, धर्म, बुद्धिमत्ता, कौशल्य, श्रम, दया, भूमिका, संपत्ती, मालमत्ता हे विविध निकष मानले जातात. या निकषांच्या आधारे जी भिन्नतेवर आधारित समाजात विभागणी होत असते तिला सामाजिक स्तरीकरण म्हणतात.

क्रांती : क्रांती म्हणजे एखाद्या व्यवस्थेमध्ये आमूलाग्र परिवर्तन होणे. ज्यामुळे सारी व्यवस्थाच बदलून जाते, व्यवस्थेचा पुरता कायापालट होतो त्याला क्रांती म्हणून ओळखले जाते.

प्रबोधन : प्रबोधन म्हणजे नवविचारांचे आंदोलन. बुरसटलेली विचारसरणी, जुन्या पुराण्या संकल्पना या विरुद्ध केलेले बंड व नवजीवनाचे सुरू केलेले कार्य. सर्वांगीण विकासाची व सुधारणांची चळवळ म्हणजे प्रबोधन होय. प्रबोधनात मानवी बुद्धीच्या प्रचंड सामर्थ्यावर श्रद्धा असते. व्यक्ती स्वातंत्र्य, बुद्धिवादी विचारसरणी, स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव या कल्पना प्रबोधनातील प्रमुख कल्पना असतात.

उदारमतवाद : व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि व्यक्ती कल्याण यांना महत्त्वाचे स्थान देणाऱ्या विचारसरणीवर उदारमतवाद आधारलेला आहे. सामाजिक संघटनेत परिवर्तनाच्या माध्यमातून सामाजिक प्रगती आणि जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्याच्या कल्पनेवर उदारमतवादाची उभारणी झालेली आहे. अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकात

व्यक्तीला राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक स्वातंत्र्य देण्यासाठी उदारमतवाद ही एक चळवळीच्या स्वरूपात निर्माण झालेली विचारसरणी मानली गेली. सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य आणि लोकशाही हा या चळवळीचा गाभा होता.

द्वैतवाद : विश्वाचे स्वरूप द्वंद्वत्मक असून त्याचे विश्लेषण दोन पेक्षा कमी अंतिम घटकात होऊ शकत नाही असे मानणाऱ्या तत्त्वज्ञानास द्वैतवाद असे नाव आहे.

भांडवलदार : औद्योगिक उत्पादन व्यवस्थेतील हा एक प्रमुख वर्ग आहे. या वर्गाच्या हाती उत्पादनाची साधने, म्हणजेच भांडवल, संपत्ती, पैसा, व्यवस्थापन, सत्ता या सर्व गोष्टी असतात.

लोकशाही : हा एक शासनाचा प्रकार असून यामध्ये सर्वोच्च सत्तेवर लोकांचा सामूहिक अधिकार असतो. हक्क आणि सवलती विशेषकरून राजकीय, सामाजिक आणि वैधानिक समानतेवर श्रद्धा आणि विश्वास असणारा हा समाजाचा एक प्रकार असतो. लोकांनी, लोकांसाठी आणि लोकांकरिता राबविला जाणारा हा एक सत्तेचा प्रकार असतो.

श्रमविभाजन : वय आणि लिंग या आधारे श्रमांचे केलेले विभाजन अथवा श्रमांचे वाटप करण्याची पद्धती. पुरातन काळापासून स्त्री-पुरुषांनी कोणती कामे करावीत यासाठी चालल आलेली कार्यपद्धती. समाजाची कार्यात्मक दृष्टीने केलेली ही सामाजिक विभागणी असते. औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत असणाऱ्या समाजात हे श्रमविभाजन अधिक तीव्र आणि गुंतागुंतीचे बनत जाते.

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) मनु
(२) सॉक्रेटिस
(३) प्रबोधन
(४) इंग्लंड
(५) भांडवलदार व मजूर
- (आ) (१) वेद, उपनिषिदे, शास्त्रे, पुराणे, रामायण, महाभारत, स्मृतिग्रंथ, इत्यादी
(२) ऑरिस्टॉटल
(३) अकिनास, डान्ट, मूर, इत्यादी
(४) व्यापारी क्रांती व विज्ञान क्रांती
(५) स्वातंत्र्य, समता व विश्वबंधुत्व

स्वर्य-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (अ) (१) यंत्रवत, द्रव्य
(२) प्रबोधन
(३) लॉक, कॉन्ट
(४) अनुभव
- (आ) (१) परंपरागत धर्म, धार्मिक श्रद्धा व धर्मसंस्था
(२) रेने देकार्त

१.५ सारांश

ह्या घटकात आपण समाजशास्त्राच्या उदयासंबंधीची सविस्तर पार्श्वभूमी लक्षात घेतली. समाजशास्त्राचा उदय होण्यामागे जी सामाजिक आणि बौद्धिक परिस्थिती कारणीभूत ठरली तिचे आकलन करून घेतले. सामाजिक परिस्थितीने लोकांच्या विचारांना योग्य दिशा देण्यासाठी जी भूमिका बजावली तिचे महत्त्व लक्षात घेतले. अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकात सामाजिक विचारवंतांनी युरोपमध्ये जे योगदान दिले त्याचा सामाजिक परिवर्तनासाठी कसा उपयोग झाला तेही या घटकातून पाहावयास मिळाले. औद्योगिक क्रांती आणि फ्रेंच राज्यक्रांती यामुळे संपूर्ण युरोपमध्ये सामाजिक आर्थिक परिवर्तन झाले. तसेच व्यापारी, वैज्ञानिक स्वरूपाची क्रांती झाली. विदेशांचा शोध लागला. या भिन्न भिन्न घडामोडींमुळे समाजाची नवनिर्मिती अथवा पुनर्निर्मिती करणे आवश्यक बनले. त्यासाठी नवीन सामाजिक विज्ञानाची गरजही भासू लागली. बौद्धिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय अशा महत्त्वाच्या क्षेत्रांतील परिवर्तनामुळे, घडामोडींमुळे एका नवीन सामाजिक विज्ञानाच्या निर्मितीला चालना मिळाली. समाजाचा आणि सामाजिक परस्परसंबंधांचा अभ्यास करणारे एक नवीन सर्वस्पर्शी असे समाजशास्त्र निर्माण होण्यास ही सर्व परिस्थिती कशी कारणीभूत ठरली हे आपण ह्या घटकातून लक्षात घेऊ शकलो. तसेच समाजशास्त्राच्या उदयामागे असलेले बौद्धिक योगदान, विशेषकरून देकार्तचा द्वैतवाद कसा महत्त्वाचा आहे हेही लक्षात घेतले. हे सर्व घटक भिन्न भिन्न स्वरूपाची परिस्थिती आणि मध्ययुगीन काळापासून युरोपीस समाजात होत आलेले विचारमंथन या सर्व परिस्थितीचा परिणाम म्हणून १८३९ साली समाजशास्त्राची निर्मिती होऊ लागली. पण प्रामुख्याने समाजाविषयीच्या विचारवंतांच्या वैचारिक प्रतिबिंबात आपल्याला समाजशास्त्राची निर्मिती झालेली पाहवयास मिळते.

तसेच औद्योगिक आणि फ्रेंच राज्यक्रांतीसारख्या समाजशास्त्रीयदृष्ट्या महत्त्वाच्या अशा संकल्पनांची ओळख आपल्याला ह्या घटकाद्वारे होऊ शकली. कला, वैद्यकशास्त्र, विज्ञान, वैज्ञानिक शोध यांचेही ओझरते दर्शन आपल्याला घडू शकले. समाजाची ही सर्व परस्पर अंगेच असल्याने

अपरिहार्यपणे त्यांचा समाजशास्त्राच्या निर्मितीला हातभार लागलेला दिसतो. ह्या सर्व घटकांचे योगदान सारखेच महत्त्वाचे आहे.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

(अ) पुढील प्रश्नांची उत्तरे १०-१५ ओळीत लिहा.

- (१) समाजशास्त्राच्या उदयाला कारणीभूत झालेल्या युरोपमधील सामाजिक विचारांचा आढावा घ्या.
- (२) समाजशास्त्राच्या उदयातील सामाजिक घटकांचे योगदान स्पष्ट करा.
- (३) फ्रेंच राज्यक्रांतीला कारणीभूत झालेली सामाजिक परिस्थिती विशद करून समाजशास्त्राच्या उदयास तिचा कितपत उपयोग झाला ते स्पष्ट करा.
- (४) फ्रेंच राज्यक्रांतीला जबाबदार असणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय कारणांचे विवेचन करून त्यातून समाजशास्त्राच्या उदयाला अनुकूल परिस्थिती कशी निर्माण झाली ते स्पष्ट करा.
- (५) फ्रेंच राज्यक्रांतीतील महत्त्वाच्या घटनांचा आढावा द्या.
- (६) फ्रेंच राज्यक्रांतीची प्रमुख कारणे स्पष्ट करा.
- (७) फ्रेंच राज्यक्रांती घडून येण्यास विचारवंतांची कार्य कितपत कारणीभूत ठरले ?
- (८) फ्रेंच राज्यक्रांतीचे परिणाम थोडक्यात सांगा.
- (९) औद्योगिक क्रांतीचे स्वरूप स्पष्ट करून त्याचा समाजशास्त्राच्या उदयास कसा हातभार लागला ते स्पष्ट करा.
- (१०) औद्योगिक क्रांतीच्या सामाजिक परिणामांचे वर्णन करा.
- (११) औद्योगिक क्रांतीला जबाबदार असणाऱ्या कारणांचा आढावा घ्या.
- (१२) समाजशास्त्राच्या उदयात बौद्धिक पार्श्वभूमीचे योगदान कसे महत्त्वाचे आहे ते स्पष्ट करा.
- (१३) देकार्त याचा द्वैतवाद सविस्तर स्पष्ट करा.
- (१४) प्रबोधन युग म्हणजे काय ? प्रबोधन युगातील प्रमुख संकल्पनांचे वर्णन करा.
- (१५) प्रबोधनाचा अर्थ व स्वरूप स्पष्ट करा आणि प्रबोधन युगाचे समाजशास्त्राच्या उदयातील योगदान कोणते आहे ते स्पष्ट करा.

(आ) टिपा लिहा.

- (१) समाजशास्त्राचा उदय

- (२) समाजशास्त्राच्या उदयातील सामाजिक घटक
- (३) बौद्धिक पार्श्वभूमीचे समाजशास्त्राच्या उदयातील योगदान
- (४) मध्ययुगीन कालखंडातील सामाजिक विचार
- (५) फ्रेंच राज्यक्रांतीचे परिणाम
- (६) फ्रान्समधील बौद्धिक विचारांचा विकास
- (७) औद्योगिक क्रांतीचे परिणाम
- (८) द्वैतवाद
- (९) प्रबोधन युगातील प्रमुख संकल्पना

- (२) डॉ. जोशी ग. ना., पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा इतिहास (खंड दुसरा), पुणे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन
- (३) गर्गे स. मा., भारतीय समाजविज्ञान कोश (खंड तिसरा), पुणे.
- (४) वाडेकर दे. द., मराठी तत्त्वज्ञान महाकोश (खंड दुसरा), पुणे.
- (५) कोलारकर शं. गो., युरोपचा इतिहास, नागपूर, मंगेश प्रकाशन.
- (६) प्रा. मारुलकर विजय, समाजशास्त्रीय विचारांचा इतिहास-१९८७, मुंबई, प्राची प्रकाशन.
- (७) बारनेस एच. ई., अँन इंट्रोडक्शन टू द हिस्ट्री ऑफ सोशिऑलॉजी .
- (८) बोगार्डस एमरी, दि डेव्हलपमेंट ऑफ सोशल थॉट

१.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) कुलकर्णी अ. रा., फडके श्री. रा., आधुनिक युरोप, पुणे, देशमुख आणि कंपनी